

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

TÜRKAN AQŞIN qızı BƏŞİROVA

SÖZ YARADICILIĞINDA VAQİF POEZİYASININ YERİ

HSM-060201- Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər:

dosent Sofiya Fuad qızı Mirzəyeva

BAKİ - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
I FƏSİL. SÖZ YARADICILIĞININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	8-33
1.1. Söz yaradıcılığında leksik və morfoloji üsulun rolu	11-29
1.2. Söz yaradıcılığında sintaktik və semantik üsulun rolu	29-33
II FƏSİL. VAQİF POEZİYASINDA SÖZ YARADICILIĞI	34-60
2.1. Vaqif yaradıcılığının leksikonuna ümumi nəzər	35-39
2.2. Söz yaradıcılığının Vaqif poeziyası üzərində təhlili	40-60
NƏTİCƏ	61-63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	64-67

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini, keçdiyi inkişaf yollarını, dilin indiki səviyyəsinə çatması üçün hansı mərhələlərdən keçdiyini öyrənmək müasir dilçiliyin qarşısında duran vacib məsələlər sırasındadır. Dilin tarixi inkişaf mərhələsini müəyyən əsrlər üzrə öyrənməyin ən əlverişli yolu isə həmin dövrdə yazılan elmi və bədii əsərlər üzərində tədqiqat işlərinin aparılmasıdır. İstənilən dövrdə dilin özünəməxsus problemləri olmuşdur və bu problemlər keçən əsrdə daha da üst səviyyəyə qalxmışdır. Dilin ayrı-ayrı bölmələrində olan problemlərin müəyyən aspektlərdən aydınlaşdırılması və həlli qarşımızda duran əsas məsələlərdəndir. Həmin vacib məsələlərdən biri də söz yaradıcılığıdır. XVIII əsrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını, dildə baş verən dəyişiklikləri öyrənməyimiz üçün Vaqif poeziyası ən mötəbər mənbələrdən biridir. Bu dövrdə dilimizin xələqləşməsi, milliləşmə meyli ilk növbədə Vaqif dilində özünü göstərir.

Müasir dövrdə söz yaradıcılığı ana dilimizin və bədii yaradıcılığın inkişafında özünə üstün mövqe qazanmışdır. Söz yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlər üzrə öyrənilməsi və mənimsənilməsi üçün çox sayda elmi əsərlər, dissertasiya və məqalələr yazılmışdır. Buna baxmayaraq XVIII əsrdə dilin lüğət tərkibinin vəziyyəti, həmin dövr üçün mövcud olan söz yaradıcılığının üsul və yollarının mahiyyətinin açılmasına hələ də tam şəkildə müvəffəq olunmamışdır. Bədii əsərlərin dilində – Vaqif yaradıcılığında söz yaradıcılığının bu kimi problemlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, elm və texnikanın inkişafı söz yaradıcılığına da öz təsirini göstərir. Müasir metodların söz yaradıcılığına tətbiq edilməsi onun problemlərini müəyyən etməyimiz və öyrənməyimiz baxımından vacibdir. Buna görə də mövzunun adı hələ də aktualıq kəsb edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Söz yaradıcılığı və onun ayrı-ayrı problemləri – yaranma tarixi, üsulları, yolları və digər məsələlər geniş şəkildə keçən əsrdən başlayaraq dilçi alim və mütəxəssislər tərəfindən öyrənilmiş, bu sahədə çoxlu sayda tədqiqat işləri aparılmış, elmi kitablar və monoqrafiyalar yazılmışdır. Mövzunun

müxtəlif aspektlərdən alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb olunmasına baxmayaraq, hələ də bir sıra problemlə məsələləri vardır.

Tədqiqat obyektı və predmeti. Tədqiqat obyektı kimi Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı, yazdığı qoşmalar, qəzəllər, müxəmməslər, müstəzadların dili seçilmişdir. Tədqiqatın predmeti Molla Pənah Vəqif poeziyası üzərində söz yaradıcılığı prosesidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Molla Pənah Vəqif poeziyasında söz yaradıcılığının sistemli şəkildə öyrənilməsi, söz yaradıcılığının əsas cəhətlərinin təhlil edilməsi və mübahisəli məsələlərin üzə çıxarılmasıdır. Bu kimi məsələlərin həlli üçün qarşıya aşağıdakı məqsədlər qoyulmuşdur:

- Söz yaradıcılığı proseslərinin Azərbaycan dilçiliyində tədqiqı və təsnif olunması;
- Molla Pənah Vəqif poeziyasının dilində söz yaradıcılığının üsul və yollarına yanaşmanı müəyyən etmək;
- Poeziya dili üçün səciyyəvi olan söz yaradıcılığı üsullarının ayrı-ayrılıqda təhlili və tədqiqata cəlb olunması;
- Şeirlərdə işlədilən sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözləri söz yaradıcılığının üsullarına görə təsnif etmək;
- İstifadə edilən düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaranma yollarını müəyyən etmək, düzəltmə sözlərin yaranmasında istifadə edilən şəkilçilərin şairin dövründə və müasir dövrdəki işləkliyini müqayisə etmək;
- Dialektlərin, alınma və köhnəlmiş sözlərin mənasını aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. XVIII əsrin dahi söz ustadı, dilimizin xəlpiləşməsi və milliləşməsində misilsiz xidmətləri olan Molla Pənah Vəqif poeziyasının leksikasının öyrənilməsi, söz yaradıcılığı sahəsində dilimizə gətirdiyi yeniliklər həmin dövrün lüğət tərkibində olan dəyişiklikləri özündən əvvəlki və sonrakı leksika ilə müqayisədə öyrənməyimiz üçün əhəmiyyətlidir. Şeirlərdə söz yaradıcılığının üsul və yollarının öyrənilməsi həmin poeziya nümunələrinin dil xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi,

müasir dövrdə dilin lüğət fondunun zənginləşmə yollarını anlamaqda bizə kömək edir.

Vaqif poeziyası üzərində söz yaradıcılığının dərinlən təhlil edilməsi həmin dövrün leksikasını öyrənmək üçün material verir. Əldə olunan materiallar XVIII əsr leksikasında olan ayrı-ayrı bölgələrə məxsus dialekt və şivələri, istifadə edilən arxaik sözləri, ərəb-fars mənşəli alınma sözləri öyrənməyimizdə və həmin sözlərin etimoloji və izahlı lüğətlərdə istifadə edilməsində əhəmiyyətli ola bilər.

Dissertasiyadan ali məktəblərdə Azərbaycan dil tarixinin tədris edilməsində və bu mövzuya dair tədqiqat işlərinin aparılmasında istifadə etmək olar. Həmçinin, dissertasiya aparılan araşdırmalara əsasən edilən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi bu sahə üzrə mövcud olan mübahisəli nüansların aradan qaldırılmasında müəyyən qədər rol oynaya bilər.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat işini yazarkən müasir dövr tədqiqatçılarının fikirlərinə istinad edilmişdir. Nəzəri metodoloji baza kimi söz yaradıcılığı haqqında yazılmış elmi və bədii əsərlərdən istifadə olunmuşdur. Həmçinin, Vaqifin həyat və yaradıcılığı haqqında yazılmış əsərlərə müraciət edilmişdir. Fikirlərin elmi təsdiqi üçün mövzuya dair müxtəlif elmi və bədii əsərlərdən nümunələr gətirilmişdir. Tədqiqat işinin yazılmasında tarixi-müqayisəli, təsviri, qarşılaşdırma, ümumiləşdirmə və s. metodlardan istifadə edilmişdir. Verilmiş olan nümunələrə dair mübahisəli məsələləri aydınlaşdırmaq və onlar haqqında daha da ətraflı məlumat əldə etmək üçün bir sıra elmi və bədii nümunələrin nəşr olunduğu jurnal və qəzetlərdən də istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Söz yaradıcılığı haqqında söylənilən fikirlər, onun təsnifi məsələləri ümumiləşdirilmiş və konkret nəticəyə gəlinmişdir.
2. Molla Pənah Vaqif poeziyasında söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır: leksik, morfoloji, sintaktik və semantik üsul.
3. Şairin yaradıcılığında söz yaradıcılığının leksik üsulundan, yəni dialekt və şivələrdən, alınma sözlərdən kifayət qədər istifadə olunmuşdur.

4. Poeziyanın dilində söz yaradıcılığının ən işlək üsulu morfoloji üsuldur. Burada çoxlu sayda ad və feil düzəldən şəkilçili sözlərdən istifadə olunmuşdur. Düzəltmə zərflər isə azlıq təşkil edir.

5. Sintaktik üsulla yaranan sözlər, yəni mürəkkəb sözlər kifayət qədər işlənmişdir. Bu sözlərin içində defislə yazılan mürəkkəb sözlər üstünlük təşkil edir.

6. Şeirlərdə semantik üsulla yaradılan sözlər qeyri-məhsuldardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Söz yaradıcılığı prosesinin üsulları ayrı-ayrılıqda digər sənətkarların yaradıcılığında və qədim yazılı abidələrin üzərində öyrənilməsinə baxmayaraq bu tədqiqat işində də hər bir üsul sistemli şəkildə Molla Pənah Vaqif poeziyası üzərində təhlilə cəlb olunur. Burada söz yaradıcılığı üsul və yollarının xüsusiyyətləri, səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, şeirlərdə bu üsullar vasitəsi ilə yaranan leksemlər təhlil edilmiş, şeirlərdə söz yaradıcılığının ümumi cəhətləri aydınlaşdırılmışdır.

Dissertasiyada söz yaradıcılığı, onun təsnifi haqqında dilçilikdə mövcud olan fərqli fikirlər, yanaşmalar və münasibətlər ilk dəfədir ki, tədqiqat obyektinə çevrilərək ümumi bir fikir formalaşdırılır.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Tədqiqat işinin aprobasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında müəyyənləşdirilmiş, filologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirəyə qoyulmuş və təsdiqlənmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı müəllifin bir məqaləsi işıq üzü görmüşdür.

Dissertasiya işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Fəsillərin hər biri iki yarımfəsildən təşkil olunmuşdur.

Ümumi həcm 67 səhifədir.

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı elmi şəkildə əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqat obyektinə və predmetinə aydınlaşdırılır, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh olunur, nə kimi elmi yeniliyə malik olduğu izah edilir.

Dissertasiyanın 1-ci fəslə “Söz yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri” adlanır. Burada söz yaradıcılığının inkişaf tarixinə nəzər salınır, ayrı-ayrı tədqiqatçıların bu sahədəki fəaliyyətləri təhlil edilir, söz yaradıcılığının üsul və yolları haqqında

söylənən fikirlər, aparılan araşdırmalar müqayisə edilir, müqayisə zamanı ortaya çıxan fərqli məqamlar aydınlaşdırılır və hansı fikrin daha məqsədəuyğun olduğu elmi şəkildə izah edilir. Bu fəsil “Söz yaradıcılığında leksik və morfoloji üsulun rolu” və “Söz yaradıcılığında sintaktik və semantik üsulun rolu” adlanan iki yarım fəsildən ibarətdir. 1-ci yarım fəsildə leksik və morfoloji üsul haqqında ümumi müddəalar, bu üsulların əsas xüsusiyyətləri, dilin lüğət tərkibində oynadığı rol müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin 2-ci fəsli “Vaqif poeziyasında söz yaradıcılığı” adlanır. Bu fəsil də iki yarım fəsildən ibarətdir. “Vaqif yaradıcılığının leksikonuna ümumi nəzər” adlanan birinci yarım fəsildə şairin dilində işlənən sözlər nitq hissələrinə görə təsnif edilmiş, alınma sözlərin mənası və mənşəyi aydınlaşdırılmışdır. Burada dövrü üçün ümumişlək sayılan, lakin müasir dövrdə arxaikləşən sözlər müəyyən edilmişdir. İkinci yarım fəsil isə “Söz yaradıcılığının Vaqif poeziyası üzərində təhlili” adlanır. Bu fəsildə söz yaradıcılığının üsulları Vaqif poeziyasından gətirilən nümunələr üzərində dərinlən təhlil edilmiş, həmin sözlərin şairin yaradıcılığında oynadığı rol müəyyənləşdirilmişdir.

I FƏSİL

SÖZ YARADICILIĞININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lüğət tərkibi dilin elə bir hissəsidir ki, o, daim dəyişikliyə məruz qalır, inkişaf edir və yenilənir. Bu da nəticədə onun zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Lüğət fondunun zənginliyi həmin xalqın tərəqqisinin, mədəni səviyyəyə yüksək olduğunun göstəricisidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili də yeniliyə açıq, inkişafda olan bir dildir. Bu hal istənilən situasiyada özümüzü ifadə etmək baxımından böyük rola malikdir.

Dilin tarixi hadisə olması bizə məlumdur. Xalq dili yaradır və onu yaradan xalqın təfəkkürü inkişaf etdikcə bu da birbaşa dilə təsir edir. Xalqın təfəkkürünün inkişafı qısa bir müddəti əhatə etmir. Bu proses davamlı olaraq baş verir və uzun bir tarixi dövrlə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən dil tarixi hadisə hesab edilir. Ədəbi dilimizin lüğət fondunun zənginliyi xalqımızın tarix boyu inkişafının nəticəsidir.

Hər bir dilin özünəməxsus qayda-qanunları mövcuddur. Dildə baş verən bütün proseslər həmin qaydalara əsaslanır. Lüğət tərkibinin inkişafı da dilin qaydalarına uyğun olmuşdur.

Müasir dövrdə söz yaradıcılığının əsaslandığı qaydalar dilin keçdiyi tarixi inkişaf yolu və onun qrammatik quruluşuna əsasən yaranmışdır. İnsanlar ətraf aləmdəki əşya və hadisələri tədricən dərk etmiş və onları adlandırmışdır. Daha sonra həmin adlarda müəyyən dəyişiklik olmaqla bağlı olduğu hadisələri də adlandırmışdır. Beləcə lüğət fonduna yeni-yeni sözlər daxil olmuşdur. Məsələn, biç sözündən biçin, ək sözündən əkin, it sözündən itkin və s. Bu kimi hallar sözlərə müəyyən leksik şəkilçilərin artırılması hesabına baş vermişdir. Həmçinin iki və daha çox sözün birləşib bir məfhum ifadə etməsi çox sayda mürəkkəb sözlərin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Dil daim dinamik inkişafda olduğu üçün lüğət fonduna yeni adlar və sözlər mütəmadi olaraq daxil olur. Dilin lüğət fonduna daxil olan yeni sözlər həm dilin öz hesabına, həm də başqa dillərdən söz almaqla mümkün olur. Hər iki halda sözlər

Azərbaycan dilinin qaydaları əsasında yaranır. Dildə bu kimi məsələlərlə dilçiliyin bölməsi olan söz yaradıcılığı məşğul olur. Bu bölmə uzun müddət dilçiliyin leksika və qrammatika bölmələri daxilində tədris edilib.

H.Həsənov söz yaradıcılığını leksikanın tərkibi daxilində öyrənilməsinə məqsədəuyğun hesab etmiş, fikrini belə əsaslandırmışdır ki, yeni yaranan sözlər dilin lüğət tərkibində öz əksini tapır. Bu bölmənin morfologiya daxilində öyrənilməsi absurddur. Çünki, morfologiya sözün qrammatik mənasını, formasını tədqiq edir və öyrənir. Doğrudur, söz yaradıcılığının həm leksikologiya, həm də morfologiya ilə sıx bağlılığı var. Bu onunla əlaqədardır ki, bu bölmələrin hər birinin tədqiqat obyekti sözdür. Lakin leksikologiya və morfologiya sözü fərqli aspektlərdən öyrənir. Belə məsələlərdən dolayı dildə yeni yaranan sözlərin öyrənilməsi ilə bağlı bir bölmənin yaranması labüd idi.

Müasir dövrdə söz yaradıcılığı müstəqil sahəyə çevrilərək derivatologiya adlandırılmışdır. Derivatologiya termini dilçiliyimizdə 19-cu əsrin 60-cı illərindən istifadə olunmağa başlanılmışdır.

Söz yaradıcılığının tipləri. Söz yaradıcılığının tipləri haqqında bir çox dilçilərin fərqli fikirləri mövcuddur. Bəzi mənbələrdə tiplərin sayı 3, bəzilərinə isə 4 göstərilir. Söylənilən fikirlərin bir qisminə nəzər salaq:

S.Cəfərov "Müasir Azərbaycan Dili-Leksika" adlı kitabında yeni sözlərin yaranma yollarından bəhs edərkən üç yolun adını qeyd edir: leksik yol, morfoloji yol və sintaktik yol [17, s.120].

H.Həsənov "Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası" adlı kitabında söz yaradıcılığının 4 əsas tipini göstərir:

- a) leksik-semantik;*
- b) morfoloji-sintaktik;*
- c) leksik-morfoloji;*
- d) leksik-sintaktik [33, s.436].*

A.Qurbanov lüğət tərkibinin dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsinin 2 yolunu: a) dildə yeni söz və ifadələr yaratmaq və b) dialekt və şivələr hesabına

mümkünlüyünü qeyd edirdi. O, dildə yeni söz və ifadələrin yaradılması ilə lüğət fondunun zənginləşməsində 4 üsulu məqbul hesab edir:

- 1) leksik;
- 2) sintaktik;
- 3) morfoloji;
- 4) semantik.

B.Xəlilovun da bölgüsünə nəzər saldıqda o da 4 üsuldan bəhs edir:

- a) leksik;
- b) morfoloji;
- c) sintaktik;
- d) semantik.

Yeni sözlərin yaranma yolları haqqında vahid fikir olmasa da, bu üsullar arasındakı əlaqəsizliyi ehtiva etmir. Çünki hər bir üsul bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu üsullar arasında üzvi əlaqə vardır. Biri digərinin inkişafında müstəsna rola malikdir.

Apardığımız araşdırmalardan belə bir qənaətə gəlirik ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində 2 mənbədən istifadə olunur:

- dilin öz lüğət fonduna daxil olan sözlər hesabına;
- başqa dildən dilimizə daxil olan sözlər hesabına.

Dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmək üçün biz sözləri dilin qaydalarına uyğun müxtəlif formalara salır və istifadə edirik. Başqa dillərdən söz alıb lüğət tərkibimizə daxil edirik, sözə müxtəlif şəkilçilər artıraraq yeni mənalı söz yaradıırıq, iki və daha artıq sözü müəyyən cəhətlərinə görə birləşdirib yeni söz ərsəyə gətiririk, sözə yeni məna yükləyərək başqa mənalı söz yaradıırıq. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, söz yaratmanın 4 üsulu var:

- a) leksik üsul;
- b) morfoloji üsul;
- c) semantik üsul;
- ç) sintaktik üsul.

1.1. Söz yaradıcılığında leksik və morfoloji üsulun rolu

Leksik yolla söz yaradıcılığı. Leksik yolla söz yaradıcılığı deyəndə bu zaman sözlər dilə ya hazır şəkildə daxil olur, ya da dildəki sözlər müəyyən dəyişikliyə uğrayıb yeni mənalar ifadə edən söz yaradır. Afad Qurbanov leksik yolla yaranan sözlərdən bəhs edərkən bura abreviaturları da daxil edirdi. Məsələn, AMEA (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası), DİN (Daxili İşlər Nazirliyi), MN (Müdafiə Nazirliyi), YPX (Yol Patrul Xidməti) və s. leksik abreviaturalardır.

Səlim Cəfərov leksik yolla söz yaradıcılığının 6 üsulunu olduğunu göstərir:

- 1) Dialekt və şivələr hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi;
- 2) Alınma sözlər hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi;
- 3) Sözlərin yeni mənə qazanması nəticəsində lüğət tərkibinin zənginləşməsi;
- 4) Sözü fonetik tərkibində baş verən dəyişiklik nəticəsində lüğət tərkibinin zənginləşməsi;
- 5) Düzəltmə sözlərin sadələşməsi nəticəsində lüğət tərkibinin zənginləşməsi;
- 6) Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi nəticəsində lüğət tərkibinin zənginləşməsi.

H.Həsənov bu üsulu “Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası” adlı kitabında leksik-semantik yol adlandırır. Bu zaman dildə yeni sözlərin aşağıdakı üsullarla əmələ gəldiyini göstərir:

- 1) Dilimizin öz imkanları hesabına;
- 2) Başqa dillərdən söz almaq hesabına;
- 3) Sözü başqa mənə ifadə etməsi hesabına;
- 4) Sözü fonetik tərkibin dəyişməsi hesabına;
- 5) Sözlərin omoniminin yaranması hesabına.

B.Xəlilov leksik yolla söz yaratmanın 3 üsulunu qeyd edir:

- 1) Dialekt və şivələr vasitəsi ilə;
- 2) Kalka üsulu ilə;
- 3) Fonetik dəyişmə ilə.

A.Qurbanov və H.Həsənov kalka üsulunu leksik yolla söz yaradıcılığına aid etsə də, o bu üsulu dilin daxili imkanları hesabına yaranan söz deyil, alınma sözlər

hesabına dildə yeni yaranan söz üsulu kimi verirdi. Lakin B.Xəlilov kalka üsulunu dilin daxili imkanları hesabına söz yaratmaya aid etmişdir. O, fikrini belə əsaslandırır: “Kalkaları alınmaların bir növü hesab etmək düzgün deyildir. Bu yolla söz yaratma dilin daxili imkanları və qanunları əsasında baş verir. Ona görə də kalka üsulu ilə söz yaratma dilin daxili imkanları hesabına söz yaratmanın bir növü kimi qəbul olunmalıdır. Ona görə ki, başqa bir xalqdan gələn anlayışı ifadə etmək üçün milli dilin öz imkanlarından istifadə edilir. Burada yalnız anlayış, məfhum bir xalqdan digərinə keçir, götürülür. Ancaq həmin anlayışı, məfhumu ifadə edən söz isə milli dilin bazası əsasında yaradılır, formalaşır” [34, s.397].

Leksik yolla söz yaradıcılığının üsulları haqqında danışarkən belə bir qənaətə gəlirik ki, leksik yolla sözlər 4 üsulla yaranır:

- 1) Dialekt və şivələr hesabına;
- 2) Alınma sözlərin hesabına;
- 3) Fonetik tərkibin dəyişməsi nəticəsində;
- 4) Kalka üsulu ilə.

Dialekt və şivələr hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi.

Dialekt və şivələr ədəbi dilin zənginləşməsində mühüm bir vasitədir. Hər bir dialekt dilimizin təşəkkülü və inkişafında iştirak etmişdir. Dilin dialektlər hesabına zənginləşməsi yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığı sayəsində mümkün olmuşdur. Hal-hazırda ədəbi dilimizə daxil olan bir çox söz vardır ki, həmin sözlər vaxtilə dialekt və şivələrimizin tərkibinə daxil idi. Yazıçı və şairlərimiz mənsub olduğu bölgələrin dialektlərini öz əsərlərində istifadə etmiş, onlara xüsusi rəng, emosionallıq verərək canlandırmış, bununla da həmin sözlər ədəbi dilimizə daxil olmuşdur. Belə şair və yazıçılar sırasında biz M.P.Vaqif, Y.V.Çəmənəminli, M.Ə.Sabir, İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov və digərlərinin adını çəkə bilərik. Külafirəngi, mısmırığı yerlə getmək, nazik damarından tutmaq, cürə, mollagünə kimi söz və frazeoloji birləşmələr yuxarıda adları çəkilən yazıçı və şairlərimiz tərəfindən ədəbi dilə daxil edilmişdir. Əvvəlki dövrlərdə dialekt və şivələrimizə daxil olan sözləri müasir ədəbi dilimizdə necə müəyyən edə bilməyimiz üçün bir sıra məsələləri diqqətdə saxlamalıyıq. Belə ki, ilk növbədə biz şair və yazıçılarımızın dilini tədqiq edib, onların leksikasına daxil

olan sözləri müəyyən etməliyik. Daha sonra dilimizdə olan bütün dialekt və şivə sözlərini öyrənməliyik. Müasir dövrdə dildə yeni söz işləndikdə biz bunu tez görürük. Əsas məsələ ötən dövrlərdə işlənən dialekt və şivələrin müəyyənləşdirilməsidir.

Dialektlərdən gələn sözlər əkinçilik, maldarlıq və həyatın digər sahələrində də özünü göstərir. Məsələn:

Araçar - taxtaya bəzək vurmaq üçün istifadə olunan kiçik rəndə mənasını verir.

Barxana - boğça, bağlama

Civəllək - cəld

Çal - dağ döşü, yamac

Damağ- dincəlmək, istirahət etmək və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dialektlərdə olan hər sözün ədəbi dilə keçməsi yolverilməzdir. Əks-təqdirdə dil ağırlaşar, onun inkişafı ləngiyər.

Alınma sözlər hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi.

Ədəbi dilimizin zənginləşmə vasitələri içində leksik yolla söz yaradıcılığının əsas amillərindən biri alınma sözlərdir. Başqa xalqların dilindən ədəbi dilimizə daxil olan sözlər lüğət tərkibini zənginləşdirir. Tarixi faktlardan məlumdur ki, bəşər cəmiyyəti yarandığı gündən insanlar kollektiv şəkildə yaşamışdır. Bu vəziyyət onlar arasında münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Tədricən tayfa birləşmələri arasında yaranan münasibətlər müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Tayfa və xalqlar arasında yaranan münasibətlərdə dil əsas faktor idi. Yaranan əlaqələr nəticəsindən sözlər bir tayfa və ya xalqdan digərinə keçmişdir. Azərbaycan xalqı da qədim tarixə malik bir xalq olduğundan, eyni zamanda tarix boyu bir sıra xalqlarla olan əlaqələri onun dilinə çoxlu sayda sözlərin keçməsi ilə nəticələnmişdir. Alınma sözlər dilin leksikasını zənginləşdirən elə bir prosesdir ki, bu proses hər zaman sürətlə davam edir. Amma dövr və xalqların düşdüyü situasiyadan asılı olaraq alınma sözlərin dilə daxil olma səbəbləri fərqlidir.

Zaman-zaman xalqımız istər ərəb-fars, istərsə də rusların təsiri altında olduğu üçün tabeliyində olduğu xalqın dilindən sözlər dilə daxil olurdusa, müasir dövrdə ictimai, iqtisadi, siyasi, elmi və digər sahələrdə baş verən inkişaf nəticəsində başqa dildən dilimizə sözlər daxil olur. Müasir dövrdə dilimizə daxil olan alınma sözlərə

votsap, veykbördinq, tvit, stəndap, rezidentura, psixosomatika, piling, otoplastika, ombudsman, multikulturalizm, layner, kiber və s. nümunə göstərə bilərik. Dilə yeni sözlər daxil olarkən həmin sözlər bu və ya digər dərəcədə mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini itirir, daxil olduğu dilin qanunları ilə uyğunluq yaradır. Bu hala isə dilə daxil olan bütün sözlərdə rast gəlmirik. Elə sözlər vardır ki, dilə gələrkən əvvəlki vəziyyətini tamamilə dəyişir və tanınmaz hala düşür. Amma bir qisim sözlər də elə mənbə dildə olduğu kimi dilə daxil olur.

S.Hacıyeva yazır: “Bəzi sinonim xarakterli sözlər və dil-ifadə qəlibləri bu gün çağdaş Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində paralel olaraq işlənilməkdədir. Sözügedən sözlər və dil-ifadə qəliblərinin müasir Azərbaycan dilində işlənilməsinin bütövlükdə millətlərarası yeni sosial aura və buna bağlı olaraq da iqtisadi, siyasi və mədəni-kütləvi əlaqələr müəyyənləşdirməkdədir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan, ancaq interaktiv xarakterli gündəlik ünsiyyətdə çox geniş dil – işlənilmə tezliyinə sahib olmayan bəzi sözlər Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə fərqli mənaları və çalarları ilə gəlməkdədir. Bunları iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1) *Türk mənşəli leksik vahidlər*. Məsələn: dəstək//dəstəkləmək, sayı, yolsuzluq, öndər və s. Bunlarla bərabər, Azərbaycan dilində işlənən elə yeni sözlər vardır ki, onlar Türkiyə türkcəsindəki mövcud leksik modelə əsasən düzəldilir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “beklemek” feili və həmin feildən düzəldilmiş “beklenti” ismi vardır. Azərbaycan dilində “beklenti” feilinin sözügedən mənadakı leksik qarşılığı olaraq “gözləmək” feili işlənir. Artıq Azərbaycan dilində həmin feildən mövcud leksik-leksikoqrafik modelə əsasən yeni bir “gözlənti” ismi düzəldilmişdir. Və həmin söz bu gün dilimizdə çox geniş işlənilməkdədir.

2) *Müxtəlif dillərdən alınan və türkcə dil – işlənilmə modeli ilə Azərbaycan dilinə keçən bəzi leksik alınmalar*. Məsələn: mesaj, rəqəmsal, kontur, media, manyak, helikopter, kültürel və s. Qeyd olunmalıdır ki, çağdaş Türkiyə türkcəsində -sal, -sel morfemi məhsuldar bir iki variantlı sifət düzəldən leksik şəkilçi olaraq özünü göstərir. Məsələn: kumsal, bilimsel, yapısal, siyasal və s.” [48, s.140-141].

Başqa dillərdən Azərbaycan dilinə keçən bəzi sözlər vardır ki, bu sözlər mənbə dildə düzəltmə və ya mürəkkəb söz olmuşdur. Lakin dilimizə keçərkən sadələşmişdir.

Alınma düzəltmə söz dilə keçərkən ona görə sadələşir ki, keçdiyi dildə sözün tərkibində olan şəkilçi yoxdur. Bir faktı da nəzərə çatdırmalıyıq ki, təkcə başqa dillərdən dilimizə sözlər daxil olmur. Eyni zamanda, bizim dilimizdən də digər dillərə sözlər daxil olur. Bəzən elə nüanslar da olur ki, bir dildən digərinə söz daxil olur, keçdiyi dilin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır daha sonra başqa dilə daxil olur.

Fonetik tərkibin dəyişməsi nəticəsində lüğət tərkibinin zənginləşməsi.

Fonetik tərkibin dəyişməsi nəticəsində lüğət tərkibinin zənginləşməsi dedikdə sözün tərkibində olan istənilən bir səsin düşməsi və ya dəyişməsi nəzərdə tutulur. Sözün fonetik tərkibinin dəyişməsi nəticəsində yeni söz yaratmaq qədim tarixə malikdir. Bu səbəbdəndir ki, biz müasir dövrdə belə halları müşahidə etməkdə çətinlik çəkirik. Fonetik dəyişmə hesabına sözyaratmaya misal olaraq sil, dur, yaz və s. sözləri nümunə göstərə bilərik.

Sözün səs tərkibinin dəyişməsi yolu ilə baş verən fonetik derivasiyanın aşağıdakı struktur variantları var:

- a) saitlə başlayan kök morfemlərdə sait səsin dəyişməsi;
- b) samit-sait-samit birləşməli kök sözlərin sonundakı samitin dəyişməsi;
- c) samit-sait-samit birləşməli kök morfemlərdə daxili saitin dəyişməsi;
- d) saitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlinə samit əlavə olunması;
- e) samit-sait-samit birləşməli köklərin əvvəlindəki samitin dəyişməsi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgünü nümunələr əsasında izah edək. Dilimizdə mövcud olan oyanmaq və ayılmaq feilləri eyni kökdən gəlir. Belə ki, ay sözünün tərkibindəki sait hərf fonetik dəyişikliyə uğramış və oy şəklinə düşmüşdür. Bununla da saitlə başlayan kök morfemlərdə sait səsin dəyişməsi nəticəsində yeni söz yaranmışdır.

Samit-sait-samit birləşməli kök sözlərin sonundakı samitin dəyişməsi nəticəsində yaranan sözlərə göz-gör, uç-uc sözlərini nümunə göstərə bilərik. Göz ismi görmək məfhumu ilə əlaqəli olduğundan onların kökü eynidir. Söz köklərində olan z-r samit əvəzləməsi yeni söz yaratmışdır. Eyni ilə uc və uç sözləri də belədir. Uç sözünün tərkibində olan ç səsi c səsi ilə əvəzlənmiş, bir şeyin sonu, ucu mənasını ifadə edən söz əmələ gətirmişdir.

Dağ-tağ, dək-tək sözləri də kök etibarı ilə eyni olmuşdur. S.Cəfərov yazır: “Yəqin ki, xalqımız öz həyat tərzini ilə əlaqədar olaraq, ev, körpü, darvaza və s. tikərkən onun qabarıq hissəsini bənzətmə yolu ilə tağ və ya dağ adlandırmışdır. Sonradan bu formaca bir olan sözlərdə t səsi d səsinə və ya əksinə keçərək, müxtəlif formalı dağ və tağ sözləri əmələ gəlmişdir” [17, s.130].

Fonetik tərkibin dəyişməsi hesabına sözyaratmadan danışarkən burada sözün istənilən hissəsində-əvvəlində, ortasında və ya sonunda fonemin düşməsi ilə yeni sözün yaranması hadisəsindən danışa bilərik. Müasir dövrdə üçüncü şəxsin təki olan “o” əvəzliyi ilk yarandığı dövrdə ol şəklinə olmuş, sonrakı dövrlərdə tərkibindəki samitinin düşməsi nəticəsində bu günkü formasını almışdır.

Rus dilindən dilimizə keçən bir çox sözlərdə də belə hallarla rastlaşırıq. Sözün ortasında və sonunda fonem düşməklə dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşmışdır. Məsələn; ballon-balon, aparat-aparat sözlərində ortasında, qazeta-qəzet, fabrika-fabrik sözlərində isə sonda fonetik dəyişmə baş vermişdir.

Ərəb-fars dillərindən dilimizə daxil olan alınmalar da dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşıb. Bu dildən keçən nar sözü mənbə dildə ənər, müxbir sözü müxabir, iradə sözü iradət şəklindədir.

Sözün fonetik tərkibinin dəyişməsi nəticəsində yeni sözlərin əmələgəlməsi dilimizin tarixi inkişaf prosesini, başqa dillərlə olan əlaqə və münasibətlərini izləməyimizə yardım edir.

Kalka üsulu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsi.

Dilin zənginləşməsi və inkişaf etməsi ictimai-siyasi hadisələrlə də əlaqəlidir. Cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai, iqtisadi, siyasi inkişaf lüğət fonduna təsirsiz ötüşmür. Cəmiyyətin müxtəlif sferalarında olan yeniləşmə dilə yeni sözlərin daxil olmasını qaçınılmaz edir. İnkişaf nəticəsində dildə yaranan tələbatlar dilin tərcümələr hesabına zənginləşməsinə labüd edir. K.M.Musayev yazır: “Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır. Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vəsaitlərdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözalma hesabına olur. Sözdüzəltmə

və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət – onları daha da dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır” [52, s.110].

Kalkalar hərflər tərcümələrdir. Başqa dildə olan sözlər hərflər tərcümə edilərək dilə daxil edilir. Burada əsas sözün forması yox, mənasıdır.

Yeni sözyaratmanın üsullarından biri də kalkalardır. Kalka fransız mənşəli söz olub, calque sözündən götürülüb, köçürmə mənasını verir. Kalka üsulunun özəlliyi ondadır ki, başqa dildə olan hər hansısa bir söz dilə olduğu kimi deyil, keçdiyi dilin daxili imkanları hesabına tərcümə edilir.

Kalkaların yaranmasında -çı⁴ və -sız⁴ şəkilçiləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn; моряк-dənizçi, рыбак-balıqçı, кузнец-dəmirçi, виноградник-üzümçü sözləri bu yolla yaranmışdır. Kalkalar təkcə rus dilindən tərcümə edilərək dilimizə daxil olan sözlərdən ibarət deyil. Bura ərəb-fars sözləri də daxildir. Bu dillərdə sözün əvvəlində işlədilən inkarlıq məzmunu ifadə edən na, bi, la şəkilçili söz dilimizə tərcümə olunarkən -sız⁴ şəkilçisi ilə əvəz edilmişdir. Məsələn; бивəфа - vəfasız, ламəкан - məkansız, налайық - layiqsiz və s.

N.Xudiyev rus dilinin təsiri nəticəsində dilimizdə yaranan kalkaları 2 yerə ayırır:

- 1) Normativ məna əsasında yarananlar;
- 2) Məcəzi məna əsasında yarananlar [36, s.237-240].

Sözlərin mənası bir ifadə vasitəsi ilə göstərilən kalkalar normativ kalkalardır. Məcəzi məna əsasında yaranan kalkalarda isə ifadə vasitəsi fərqlidir. Normativ kalkalar 2 şəkildə – mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində özünü göstərir.

Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığının əsas yollarından biri olaraq leksika və söz yaradıcılığını, semantika və tərcüməşünaslıq kimi bir sıra məsələləri özündə əks etdirir. Tərcümələr dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən mühüm mənbələrdən biri hesab edilir. Kalka üsulu ilə yeni termin yaradılarkən tərcümə olunan həmin söz və ya termin tərcümə edildiyi dildə eyni mənanı verən sözlərlə ifadə edilmədikdə onu kalka hesab etmək olmaz. Sözlər dilə kalka olunarkən ifadə etdiyi mənanın dəqiqliyinə diqqət yetirmək lazımdır.

Kalka üsulu ilə terminalmada bir sıra nüanslar gözlənilməlidir. Buraya dillərin quruluşları arasındakı oxşarlıq, söz alınan zamankı tarixi şərait, lüğət tərkibinin və söz yaradıcılığının dinamikliyi və s. aiddir.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı. İstər morfoloji, istərsə də digər üsullar dilimizin formalaşmasında, onun lüğət tərkibinin inkişaf etməsində və eyni zamanda zənginləşməsində bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayır. Hər bir üsulun dili zənginləşdirmə mövqeyi fərqli müstəvilərdən təhlil olunur. Dili nə dərəcədə zənginləşdirməsinə görə üsullar arasında kəmiyyət fərqi vardır. Təhlillərdən belə nəticə çıxır ki, morfoloji yolla yaranan sözlər digər üsullarla yaranan leksik vahidlərdən öz üstünlüyü ilə seçilir. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının tədqiqi tarixi XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı dövrə aiddir. Sözdüzəldici şəkilçilərin kəmiyyətə dildə çox olması yeni sözlər yaratmaq üçün daha avantajlıdır. Bu şəkilçilərin miqdarı ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənilmiş, bu sahəyə bir çox məqalə və monoqrafiyalar həsr olunmuşdur. Buna baxmayaraq, morfoloji yolun dərinliyi və genişliyi səbəbindən burada bir sıra məsələlər vardır ki, öz elmi həllini tapmağı gözləyir. Dilimizi zənginləşdirən şəkilçilər işlənmə dairəsinə görə məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə bölünür. Məlumdur ki, məhsuldar şəkilçilər qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən işləkliyinə və miqdarına görə daha üstündür.

Sözdüzəldici şəkilçilər yaratdığı sözün hansı nitq hissəsinə aid olmasına görə ad, feil və zərf yaradır. Bu səbəbdəndir ki, həmin şəkilçilər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- 1) ad düzəldən şəkilçilər;
- 2) feil düzəldən şəkilçilər;
- 3) zərf düzəldən şəkilçilər.

Həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar şəkilçilər yuxarıda verilən təsnifin hər birində mövcuddur. Amma ad düzəldən məhsuldar şəkilçilər feil və zərf düzəldən məhsuldar şəkilçilərdən say etibarı ilə daha çoxdur. Eyni zamanda, zərf düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər digərləri ilə müqayisədə sayca daha azdır. Sözdüzəldici şəkilçilər mənşəyinə görə də fərqlənir. Onların içində həm milli, həm ərəb- fars, həm də rus-avropa mənşəli şəkilçiləri görə bilərik.

Ad düzəldən şəkilçilər. Bu şəkilçilər söz yaradıcılığında intensiv işlənilməsinə görə seçilir. İsim, sifət, say, əvəzlilik, zərf və feildən yeni mənalı sözlər yaratmaqda aktivdir və aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- a) adlardan ad düzəldən şəkilçilər;
- b) feillərdən ad düzəldən şəkilçilər.

Adlardan ad düzəldən məhsuldar şəkilçilər:

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi – omonim şəkilçidir. İsim, sifət, say, əvəzlilikdən isim düzəldir. Düzəltdiyi isimlər konkret və mücərrəd ola bilər. Bu şəkilçinin köməkliyi ilə yaranan sözlər peşə, sənət, kəmiyyət, keyfiyyət, əşya və s. mənalar ifadə edir. Məsələn:

✓ Peşə, sənət, vəzifə məzmunlu sözlər – baronluq, bənnalıq, vəzirlik, müdirlik, bədəvilik, casusluq və s.

✓ Keyfiyyət məzmunlu sözlər – bədiilik, cəldlik, cəmərdlik, dürüstlük və s.

✓ Əlamət məzmunlu sözlər – əyrilik, düzlük, hündürlük, incəlik və s.

✓ Kəmiyyət məzmunlu sözlər – bolluq, minlik, azlıq, çoxluq, cütlük və s.

✓ Zaman məzmunu sözlər – həftəlik, aylıq, günlük, saatlıq, illik və s.

✓ Əşya adı bildirən sözlər – əllik, başlıq, gözlük və s.

✓ Nəyinsə çoxluğunu bildirən sözlər – cökəlik, çayırılıq, otluq və s.

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi – bu şəkilçi ilə dilimizdə müxtəlif mənalı sözlər, peşə, sənət, əlamət, keyfiyyət və s. yaranır. Məsələn, başmaqçı, riyaziyyatçı, qırçı, küyçü, aptekçi, araçı, barıtcı və s.

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi – bu şəkilçinin yaratdığı sözlər də mənə rəngarəngliyi ilə seçilir. Məsələn:

✓ İnsan adları bildirən sözlər – Ballı, Telli və s.

✓ Soyad bildirən sözlər – Musalı, Cəlilli, Zeynallı, Cəfərli, Oruculu və s.

✓ Keyfiyyət bildirən sözlər – dadlı, duzlu, bilikli, şərəfli, məsuliyyətli və s.

✓ Şəxsin hansı yerə mənsubluğunu bildirən sözlər – dağlı, aranlı, şəhərli və s.

✓ Kənd, Şəhər adı bildirən sözlər – Alçalı, Çadırlı, Şəkərli və s.

-cıq, -cik, -cuq, -cük şəkilçisi – dilimizdə bu şəkilçi isimlərdən kiçiltmə mənalı sözlər yaratmağa xidmət edir. Eyni zamanda, birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədildikdə əzizləmə mənası ifadə edən isimlər yaradır. Məsələn, mədəcik, qulaqcıq, evciyim və s.

-ça, -çə şəkilçisi əşya və heyvanın müəyyən xüsusiyyətlərinə görə kiçikliyi ifadə edən sözlər yaradır. Məsələn, gödəkçə, meydança, sandıqça, dolabça və s.

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisi əşyanın, məfhumun qeyri-mövcudluğunu bildirir. Məsələn, ağılsız, çəmənsiz, düşüncəsiz və s.

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi isimlərdən rəng, forma, dad və s. mənalı sözlər yaradır. Məsələn, innabı, gümüşü, armudu, abbası, almazı və s.

-k1, -ki, -ku, -kü şəkilçisi zaman məzmunu ifadə edən sözlər yaradır. Məsələn, dünənki, sabahkı, gündüzkü, hazırkı, çoxdankı və s.

-dakı, -dəki şəkilçisi quruluşca mürəkkəbdir, da + k1 formulundadır. -da² yerlik hal şəkilçisi və -k1, -ki şəkilçilərinin birləşməsindən yaranıb. Əşyanın yerini bildirən sifətlər əmələ gətirir. Məsələn, boşqabdakı, çantadakı, küçədəki, kitabdakı, kompüterdəki və s.

-lar, -lər şəkilçisi – qrammatik şəkilçi olub cəmlik məzmunu yaratmaqla yanaşı həm də leksik şəkilçi kimi sözlərə qoşulub xüsusi, ictimai və tarixi əhəmiyyətə malik olan adlar yaradır. Məsələn, iyirmi altılar.

-çılıq, -çilik, -çuluq, -çülük şəkilçisinin formalaşma tarixi son dövrlərə təsadüf edir. Mürəkkəb quruluşa malik olan bu şəkilçi çı⁴ + lıq⁴ şəkilçilərinin birləşməsindən yaranıb. Yaratdığı isimlər mücərrəd məna kəsb edir. Məsələn, arıçılıq, balıqçılıq, israfçılıq, tütünçülük, ovçuluq və s.

-daş şəkilçisi – bu şəkilçi həmrəylik, birlik məzmunlu, insan anlayışı ifadə edən sözlər yaradır. Məsələn, əməldəş, anddaş, soydaş, silahdaş və s.

-ıltı, -ilti, -ultu, -ültü şəkilçisi təqlidi sözlərə qoşularaq isim əmələ gətirən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Məsələn, cızıltı, nərilti, uğultu, küyültü və s.

-laq, -lək şəkilçisi. Adlardan ad düzəldən şəkilçilərdən biri də -laq² şəkilçisidir. İsimlərə qoşularaq yer məzmunlu isimlər yaradan bu şəkilçi öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Məsələn, buzlaq, duzlaq, ovlaq və s.

Söz yaradıcılığında adlardan ad düzəldən şəkilçilər içində qeyri-məhsuldar şəkilçilərin də böyük rolu vardır. Bu şəkilçilər məhdud sayda sözlər yaratsa da, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində olan əhəmiyyətini kiçiltmək doğru olmaz. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən danışarkən A.Ağalarov “Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilər” adlı monoqrafiyasında (2010) 140, 2014-cü ildə çap olunan “Morfoloji yolla söz yaradıcılığında qeyri-məhsuldar şəkilçilərin rolu” adlı monoqrafiyasında isə 300-dən artıq qeyri-məhsuldar şəkilçini təhlil etmişdir. İlkin Əsgərov isə “Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər” adlı monoqrafiyasına bu şəkilçilərin sayını 430-a çatdırmışdır. Bu gün dilimizdə yeni sözlər yaratmağa xidmət edən bu şəkilçilər mənşəyinə görə fərqlənir [28, s.4]. Dilimizdə həm milli, həm ərəb - fars, həm də rus - avropa mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilər mövcuddur.

Adlardan ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər.

-çaq şəkilçisi -lıq şəkilçisinin sinonimi kimi işlədilir və bu şəkilçi geyim, əşya adları bildirən sözlər yaradır. Məsələn, qolçaq.

-keş şəkilçisi – bu şəkilçi “dabankeş” sözünün tərkibində işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi dilimizdə mövcud olan “keçmək” təsirli feili əsasında yaranmışdır.

-dəlik şəkilçisi -də yerlik hal və -lik şəkilçilərinin birləşməsi nəticəsində yaranıb və bu şəkilçiye dilimizdə “gündəlik” sözündə rast gəlinir.

-men şəkilçisi – Rus-avropa mənşəli bu şəkilçi etimon dildə müstəqil leksik vahid kimi işlənir, dilimizdə “kişi”, “adam” sözlərinə tərcüm olunur. Məsələn, barmen, biznesmen və s.

-atik şəkilçisi – Rus-Avropa mənşəli bu qeyri-məhsuldar şəkilçi vasitəsi ilə dilimizdə melodramatik, sxematik və s. sözlər yaranmışdır.

-yor şəkilçisi – bu şəkilçi dilimizdə məhsuldarlığı ilə seçilən -çı⁴ şəkilçisinin sinonimidir. İsimdən isim düzəldən təkvariantlı şəkilçidir. Yaratdığı sözlər peşə, sənət, şəxs məzmunu ifadə edir. Məsələn, reportyor, kontrolyor və s.

-iyyat, -iyyət şəkilçisi – Ərəb dilində cəmlilik yaradan bu şəkilçi dilimizdə də bir sıra sözlərin yaradılması üçün istifadə edilir. Məsələn, kəşfiyyat, mənəviyyat, əməliyyat və s.

-gah şəkilçisi -lıq⁴, -stan şəkilçiləri ilə sinonimlik təşkil edir. Fars mənşəli bu şəkilçi yer, məkan mənalı isimlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn, ibadətqah, istinadqah, nişangah və s.

-stan şəkilçisi Ərəb-fars mənşəli şəkilçidir. Ölkə, məkan anlayışı bildirən adlar yaratmağa xidmət edir. Tarixən qədim köklərə malik olan bu şəkilçiyə hələ Qədim dövr yazılı ədəbiyyatımızda da rast gəlinir. Məsələn, baharistan, məzaristan, Tacikistan və s.

-xana şəkilçisi – bu şəkilçi də fars mənşəlidir və o dildə müstəqil mənaya malik ev sözünü ifadə edir. Sözə bitişik yazılır. Dilimizdə yaratdığı sözlər məkan, yer mənası bildirir. Məsələn, divanxana, emalatxana, meyitxana və s.

-bər şəkilçisi – dilimizə ərəb-fars dillərindən keçən bu şəkilçi adlardan ad düzəldir. Mənbə dildə müstəqil leksik vahid kimi çıxış etsə də, dilimizə şəkilçi kimi daxil olmuşdur. Məsələn, səfərbər və s.

-an şəkilçisi – fars mənşəli bu şəkilçi etimon dildə cəmlilik anlayışı ifadə etsə də, dilimizdə mənbə dildən fərqli olaraq həm toponimlər, həm də ümumi isimlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn, Türkan, sübhan və s.

Feildən ad düzəldən məhsuldar şəkilçilər.

-aq, -ək, -q, -k şəkilçisi – qədim köklərə malik olan bu şəkilçi vasitəsi ilə dilimizdə dilək, daraq, bələk, çökək, danlaq və sair isimlər yaranmışdır. Eyni zamanda -aq, -ək şəkilçisi ilə bir sıra sifətlər də yaranır ki, bu sifətlərə qoçaq, parlaq sifətlərini nümunə göstərə bilərik.

-ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k şəkilçisi ilə feildən həm isim, həm də sifət yaratmaq mümkündür. Ona görə də bu şəkilçilər omonim şəkilçilər qrupuna daxildir. Məsələn, çapıq, sökük, çıxıq, bilik, dönük, süzük və s.

-tı, -ti, -tu, -tü şəkilçisi feillərdən ad düzəldən şəkilçilər sırasında məhsuldarlığı ilə seçilən şəkilçilərdən biridir. Həm sözün kökünə, həm də başlanğıc formasına artırıla bilər. Məsələn, asqırtı, bəyirti, cücərti, gəzənti və s.

-mış, -miş, -muş, -müş şəkilçisi – Bu şəkilçi də bir çox feildən ad düzəldən şəkilçilər kimi omonimlik xüsusiyyəti daşıyaraq feilin nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ilə omonimlik təşkil edir. Hal-vəziyyət məzmunlu sözlər yaradır. Məsələn, qızmış, ölmüş, donmuş və s.

-qın, -kin, -qun, -kün şəkilçisi feillərə qoşularaq hal-vəziyyət məzmunlu sözlər yaradır. Məsələn, daşqın, satqın, şişkin, susqun və s.

-qı, -ki, -qu, -kü, -ğı, -gi, -ğu, -gü şəkilçisi sonu cingiltili samitlə bitən sözlərə qoşulduqda bu şəkilçinin g və ğ variantları, kar samitlə bitdikdə isə q və k variantları sözə qoşulur. Məsələn, sarğı, bilgi, duyğu, yanğı, durğu, dolğu və s.

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi feillərə artırılaraq çəki, qorxu, sürü, dolu və bu qəbildən olan sözlər yaradır.

-ma, -mə şəkilçisi inkarlıq kateqoriyasının şəkilçisi ilə omonimlik təşkil edir. Leksik şəkilçi kimi substantiv və atributiv isimlər yaradır. Məsələn, büzmə, sızma, bölmə, burma və s.

-ın, -in, -un, -ün şəkilçisi – bu şəkilçinin yeni sözlər yaratmaq dairəsi artıq məhdudlaşmaq üzrədir. S.Cəfərov bu şəkilçi haqqında yazır: Bu şəkilçinin bir variantını, demək olar ki, -ım, -im, -um, -üm təşkil edir. Hərnin şəkilçi vasitəsilə, əsasən, substantiv isimlər ərnələ gətirilir” [17, s.160]. Məsələn, qırxın, yığın, düzüm və s.

-ıntı, -inti, -untu, -üntü şəkilçisi – bu şəkilçi vasitəsi ilə əlamət, hadisə məzmunu bildiren, substantiv isimlər yaradılır. Məsələn, daşıntı, qırıntı, kəsinti və s.

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi feildən ad düzəldən ən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Bu şəkilçinin vasitəsi ilə yaranan sözlər bir çox mənalar ifadə edir. Buraya cism və hadisənin, hərəkətin nəticəsinin adını bildirməsi və s. aiddir. Qoşulduğu söz saitlə başlayırsa bu zaman y bitişdirici samitindən istifadə olunur. Məsələn, atış, gülüş, oyanış, partlayış, doğuluş, hürüş və s.

-ıcı, -ici, -ucu, -ücü şəkilçisi peşə, sənət məzmunu ifadə edən sözlər yaratmağa xidmət edən bu şəkilçi, sözün sonu saitlə bitdikdə y bitişdirici samiti ilə birgə işlənərək -yıcı, -yici, -yucu, -yücü formasına düşür. Məsələn, hopdurucu, arayıcı, alıcı, büzücü və s.

Feildən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər.

-r şəkilçisi – bu qeyri-məhsuldar şəkilçi vasitəsi ilə dilimizdə ağlar, axsar, bənzər kimi sifətlər yaranmışdır.

-gə şəkilçisi – feildən isim yaratmağa xidmət edən bu şəkilçi əşya, əlamət, keyfiyyət məzmunlu sözlər yaradır. Məsələn, tingə, süpürgə və s.

-maq, -mək şəkilçisi məsdər şəkilçisi olmaqla bərabər leksik şəkilçi funksiyasını da yerinə yetirir. Bu səbəbdən omonim şəkilçi hesab olunur. Məsələn, oymaq, qarmaq, cırmaq və s.

-ıd,-üd,-id,-ud,-d şəkilçisinin – feildən ad düzəldən bu qeyri-məhsuldar şəkilçinin köməkliyi ilə dilimizdə keçid, öyüd kimi sözlər yaranmışdır.

-an,-ən,-n şəkilçisi – feilə qoşularaq əşya, alət, hadisə məzmunlu sözlər yaradan bu şəkilçi fəli sifət şəkilçisi ilə omonimlik təşkil edir. Məsələn, dalan.

-bac şəkilçisi – bu şəkilçi vasitəsi ilə dilimizdə dolanbac və atlanbac sözləri yaranmışdır.

Feil düzəldən şəkilçilər.

Digər nitq hissələrindən fərqli olaraq feil düzəldən şəkilçilərin sayı azlıq təşkil edir. Lügət tərkibimizə daxil olan feillər adlardan və feillərdən düzəlir. Bu feillərin əmələ gəlməsində istifadə olunan şəkilçilər məhsuldar və az məhsuldar olmaqla fərqləndirilir.

Adlardan feil düzəldən məhsuldar şəkilçilər.

-la, -lə şəkilçisi – feil düzəldən şəkilçilər içində nisbətən məhsuldar olan bu şəkilçi isimdən, sifətdən, saydan və təqlidi sözlərdən feil əmələ gətirir. Nümunələrə diqqət yetirək:

- 1) isimlərdən düzələn feillər - duzla, burunla, bellə, bintlə, cildləmək, iynələ
- 2) sifətlərdən düzələn feillər - düzlə, itilə, əzizlə,
- 3) saylardan düzələn feillər - cütlə, ikilə, üçlə
- 4) təqlidi sözlərdən düzələn feillər - inlə, gurla, sızla və s.

-ar, -ər şəkilçisi – bu şəkilçi həm isimdən, həm də sifətdən feil yarada bilir və yaratdığı feillər həm təsirli, həm də təsirsiz ola bilir. Məsələn, göyərmək, közərmək və s.

-an, -ən şəkilçisi – isim, sifət və yamsılamalardan feil düzəldən bu şəkilçi vasitəsi ilə dilimizdə hıqqanmaq, gücənmək kimi feillər yaranmışdır.

-lan, -lən şəkilçisi – bu şəkilçi isimlərdən və sifətlərdən təsirsiz feillər düzəldir. Bu feillər qayıdış məzmunlu olur. Məsələn, adlanmaq, baltalanmaq, xoşlanmaq və s.

-laş, -ləş şəkilçisi – əvəzlik istisna olmaqla digər nitq hissələrindən feil düzəldən bu şəkilçi feil düzəldən şəkilçilər arasında intensivliyi ilə seçilir. Məsələn, acizləşmək, cəldləşmək, asanlaşmaq, kobudlaşmaq və s.

-ılda, -ildə, ulda, üldə şəkilçisi – bu şəkilçi təqlidi sözlərə qoşularaq feil yaradır. Dilimizdə bu şəkilçi vasitəsi ilə taqqılda, fısqılda, nərildə və s. sözlər yaranmışdır.

-al, -əl, -l şəkilçisi vasitəsi ilə dilimizdə isim və sifətlərdən feillər yaradılır. Yaranan feillər hal-vəziyyət məzmunu ifadə edən təsirsiz feillər olur. Məsələn, ucalmaq, kökəlmək, çökəlmək, köhnəlmək, turşalmaq və s.

-ıx, -ik, -ux, -ük şəkilçisi dilimizdə dadıxmaq, gecikmək, yoluxmaq kimi feillər yaradıb.

Adlardan feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər.

-ı, -i şəkilçisi – adlardan təsirsiz feil yaradan bu şəkilçi ilə dilimizdə az sayda feillər yaradılmışdır ki, həmin feillərə həvəsimək, bayatımaq və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Əvəzlikdən feil yaratmaq hadisəsinə dilimizdə çox rast gəlinmir. Amma -imsə, ümsə şəkilçisi vasitəsi ilə əvəzlikdən, həmçinin də feildən feil yaranır. Məsələn, mənimsə, gülümsə.

-lat, -lət şəkilçisi – digər şəkilçilərə nisbətən az sözyaratma qabiliyyətinə malik olan bu şəkilçi isim, sifət və zərflərdən feil yaradır. Məsələn, qalınlatmaq, qatılatmaq, dərdlətmək və s.

-ırğa şəkilçisi isimdən feil yaradır. Məsələn, yadırğa.

-a, -ə şəkilçisi omonim şəkilçi hesab olunur. Dilimizdə həm yönlük hal, isimdən isim düzəldən şəkilçi, feli bağlama şəkilçisi, feilin arzu şəklinin şəkilçisi kimi də işlənir. Bu şəkilçi dilimizdə feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi həm təsirli, həm də təsirsiz feil yaradır. Məsələn, yaşamaq, diləmək, yalamaq və s.

Feildən feil düzəldən məhsuldar şəkilçilər.

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi – bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranan feillər bir sıra mənə xüsusiyyətlərinə malik olur. Həmçinin də həm təsirli, həm də təsirsiz feildən yaranan feillər təsirsiz olur. Məsələn, didişmək feili təsirli feildən yaranıb təsirsiz olur və baş verən hadisə iki şəxs arasında icra edilir. Bundan əlavə gəzişmək, düzəlişmək, boğuşmaq, gülüşmək, qaçışmaq və s. feillər də bu şəkilçi vasitəsi ilə yaradılmışdır.

-ıl, -il, -ul, -ül şəkilçisi – bu şəkilçi ilə həm təsirli feillərdən təsirsiz, həm də təsirsiz feillərdən şəxssiz feil yaratmaq mümkün olur. Yaranan feillər müxtəlif mənə qruplarına aid olur. Məsələn, anılmaq, aparılmaq, danılmaq, biçilmək, güdülmək, baxılmaq, doğulmaq və s.

-dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisi – bu şəkilçi iki mənaya malik feillər yaradır. Belə ki:

a) təsirsiz feillərə artırılaraq təsirli feil yaradır və işin icrası subyekt tərəfindən birbaşa görülür. Məsələn, bezdirmək. Bu feildə hadisə bilavasitə subyekt tərəfindən icra edilir. Bu qrupa acdırmaq, daşdırmaq, inandırmaq və s. feillər də aiddir.

b) təsirli feillərə artırılaraq elə təsirli feil yaradır. Burada isə iş artıq subyekt tərəfindən deyil, ikinci şəxs tərəfindən icra edilir. Məsələn, qatdırmaq, saldırmaq, deşdirmək, döydürmək və s.

-t şəkilçisi– bu şəkilçi sait səslə, və ya r samiti ilə bitən feillərə artırılaraq təsirli feillər əmələ gətirir. Məsələn, aşırmaq, uçurtmaq, anlatmaq və s. dikəltmək.

-ın, -in, -un, -ün şəkilçisi -ıl, -il, -ul, -ül şəkilçisinin yaratdığı feillərlə eyni mənə xüsusiyyətlərinə malik feillər yaradır. Bu baxımdan həmin şəkilçilər bir-birinin ekvivalenti hesab oluna bilər. Bu şəkilçilərin fərqli cəhəti ondadır ki, qoşulduqları sözün son samitinə görə dəyişir. Səlim Cəfərov bu şəkilçinin yaratdığı feilləri aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırır:

a) ən çox 1 samiti ilə bitən təsirli feillərə əlavə edilərək müstəqil şəkildə subyektə bağlanmayan təsirsiz feillər düzəldilir; məsələn, alın(maq), silin(mək), yolun(maq), bölün(mək) və s.

b) yenə də 1 samitindən başqa sarnit və saitle bitən bəzi təsirli feillərə əlavə edilərək, hərəkətin icrası üçün ya subyektin özü və ya onun bir hissəsi obyekt ola

bilən təsirsiz feillər əmələ gətirir; məsələn, geyin(mək), çəkin(mək), daran(maq), yuyun(maq) və s.

Bəzi hallarda, yeni əmələ gəlmiş feil öz kökünün ifadə etdiyi mənadan çox uzaqlaşdıqda, müstəqil mənaya malik yeni klassik vahid kimi formalaşır; məsələn, sev(mək) - sevin(mək), döy(mək) - döyün(mək), toxu(maq) - toxun(maq), keç(mək) - keçin(mək) və s.[17, s.168].

Feildən feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər.

-ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisi – qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi təsirsiz feillərdən təsirli feil düzəldir. Omonimlik xüsusiyyətinə malikdir. Feilin indiki zaman şəkilçisi ilə omonimdir. Məsələn, bitirmək, bişirmək, itirmək, ötürmək, köçürmək, doyurmaq, yetirmək və s.

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi – bu şəkilçi icra olunan hərəkətin davamlılığını ifadə edən feillər yaradır. Məsələn, sarsımaq, qazımaq, sürümək və s.

-ıt, -it, -ut, -üt şəkilçisi təsirsiz feildən təsirli feil əmələ gətirən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Dilimizdə azıtmaq, burxutmaq, qorxutmaq kimi feillər bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranmışdır.

-ar, -ər şəkilçisi təsirsiz feildən təsirli feil yaradır. Az məhsuldar olan bu şəkilçi ilə qoparmaq, çıxarmaq və s. feillər yaranıb.

-uz şəkilçisi – bu şəkilçiyə dilimizdə uduzmaq feilində rast gəlinir. Bundan əlavə danışmaq dilində qorxuzmaq, doğuzmaq kimi feillərdə işlədilir.

-a, -ə şəkilçisi təsirli feillər yaradır ki, bu feillər də görülən işin həmin zaman kəsiyində icrasını, davam etdiyini bildirir. Məsələn, tıxamaq.

-ala, -ələ şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan feillər icra olunan işin təkrarlanmasını bildirir. Məsələn, ovalamaq, didələmək və s.

-dar, -dər şəkilçisi vasitəsi ilə dilimizdə çöndərmək, qondarmaq kimi təsirli feillər yaranmışdır.

-ız, -iz, -uz şəkilçisi -dır, -dir, -dur şəkilçisi ilə birlikdə işlənərək təsirli feillər yaradır. Məsələn, doyuzdurmaq, damızdırmaq, çimizdirmək və s.

Zərf düzəldən şəkilçilər.

Zərf düzəldən şəkilçilər miqdar etibarı ilə ad və feil düzəldən şəkilçilərdən geridə qalır. Bunun səbəbi zərfin nitq hissəsi kimi gec inkişafı ilə bağlıdır. Beləki müasir dövrdə zərf hesab olunan bir sıra sözlər digər nitq hissələrinin tərkibinə daxil olmuşdur. Zərf düzəldən şəkilçiləri də adlardan və feillərdən zərf düzəldən şəkilçilər olmaqla iki qrupa ayırırıq.

Adlardan və feillərdən zərf düzəldən şəkilçilər.

-ca, -cə şəkilçisi – bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranan zərflər bir neçə mənə xüsusiyyətinə malik olur. Məsələn:

a) xalq, millət adına artırılmaqla həmin xalqın dilini ifadə edir. Məsələn, ərəbcə, farsca, italyanca və s.

b) sadə zərflərə qoşularaq yeni mənalı zərflər yaradır. Məsələn, indicə, tezəcə, əvvəlcə və s.

c) adlara qoşularaq kəmiyyət məzmunu ifadə edən zərflər yaradılır. Məsələn, minlərcə, dəryaca və s.

-dan, -dən şəkilçisi – bu şəkilçi sözə qoşularaq fərqli mənalar ifadə edən zərf yaradır:

a) zaman məzmunu ifadə edən sözlərə qoşularaq zaman zərfləri yaradır. Məsələn, sabahdan, ertədən, gündüzdən və s.

b) qeyri-müəyyən miqdar sayı olan çox sözünə qoşularaq çoxdan zaman zərfini əmələ gətirir.

c) sadə sifətlərə qoşularaq tərz-i-hərəkət zərfləri yaradır. Məsələn, yavaşdan, ucadan, bərkdən və s.

-casına, -cəsinə şəkilçisi bəzi isim və sifətlərə qoşularaq tərz-i-hərəkət zərfləri yaradır. Məsələn, alçaqcasına, fədakarcasına, yoldaşcasına, cəngavərcəsinə, dəlicəsinə və s.

-m şəkilçisi – bu şəkilçinin qoşulduğu söz ədəbi dildə yox, dialek və şivələrdə istifadə olunur. Məsələn, hələm

-əri şəkilçisi adlardan və feillərdən zərf düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, keçəri, ötəri, köçəri və s.

-akı, -əki şəkilçisi – adlardan tərz-i-hərəkət zərfi yaradan bu şəkilçiyə dilimizdə yanakı, çəpəki və s. sözlərdə rast gəlinir.

-inə şəkilçisi – adlardan zərf əmələ gətirən bu qeyri-məhsuldar şəkilçinin yaratdığı zərflər tərz, əlamət məzmunu ifadə edir. Məsələn, əksinə, ziddinə və s.

-alı, -əli şəkilçisi – feli bağlama şəkilçisi ilə omonimlik edən bu şəkilçi feilə qoşularaq tərz məzmunlu zərflər yaradır. Məsələn, uzanalı.

1.2. Söz yaradıcılığında sintaktik və semantik üsulun rolu

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarından biri də bu üsuldur ki, yarandığı vaxtdan bu günə qədər öz əhəmiyyətini qoruyub saxlaya, həmçinin, inkişaf etdirə bilmişdir. Bununla belə sintaktik yolla söz yaradıcılığı morfoloji yolla söz yaradıcılığı ilə münasibətdə bir addım geridə qalır. Çünki, morfoloji yol o qədər sürətli inkişaf etmişdir ki, artıq dilimizdə sözyaratmanın əsas üsuluna çevrilmişdir və sintaktik yolla sözyaratmaya o qədər də ehtiyac yaranmamışdır. Həmçinin də dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər öz sadəliyi ilə seçilmiş, əksər sözlər tək hecalı olması ilə seçilmişdir. Yəni, çoxhecalılıq dilimizin təbiətinə uyğun deyildir.

Sintaktik üsulun tədqiqat obyektı mürəkkəb sözlərdir. İki və daha artıq sözün müəyyən xüsusiyyətlərinə görə birləşməsi kənardan sadə proses kimi görünə bilər. Amma həmin sözlərin bir-birinə hansı meyarlar əsasında bağlandığını araşdırmaq bir qədər mürəkkəbdır.

Mürəkkəb sözlər bir-birinə bir çox cəhətdən, funksiyasına, mənsubiyyətinə, bənzətməyə, qüvvətləndirməyə, əlamətə, ənənəyə və hərfi tərcüməyə görə bağlana bilər. Bu anlayışlara nəzər salaq.

Funksiyasına əsasən birləşmə. Mürəkkəb sözün komponentləri arasında daşdıqları funksiyaya görə bağlılıq olur. Məsələn, boyunbağı sözünə diqqət yetirsək görürük ki, boyuna bağlanan bəzək əşyasına verilən addır. Və yaxud daşyonon sözü. Bu alət daşı cilalamaq üçün istifadə edilir.

Hərfi tərcüməyə əsasən birləşmə. Kalka üsulu vasitəsi ilə dilimizə təkcə sadə sözlər deyil eyni zamanda mürəkkəb sözlər də daxil olmuşdur. Məsələn, özünüifşa-самораскрытие.

Bənzətməyə əsasən birləşmə. Bu arqumentə əsasən yaranan mürəkkəb sözlər əşya və hadisənin bənzədilməsinə əsasən baş verir. Məsələn, İt burnu bitkisini formasına görə itin burnuna bənzədiyi üçün bu cür adlandırılmışdır.

Əlamətinə əsasən birləşmə. Bu zaman mürəkkəb sözün tərəfləri əlamətinə görə əlaqələnir. Məsələn, uzunqulaq elə bir heyvandır ki, qulağı digər heyvanlarla müqayisədə daha uzundur. Bu səbəbdəndir ki, ona uzunqulaq adı verilmişdir.

Qüvvətləndirməyə əsasən birləşmə. Dilimizdə eyni sözün təkrar edilməsi ilə mürəkkəb sözlər yaradılır ki, bu da mənanın qüvvətlənməsinə əsaslanır. Məsələn, açıq-açıq, az-az, incə-incə və s.

Mənsubiyyətə əsasən birləşmə. Bu zaman mürəkkəb sözün tərəflərindən biri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş olur. Məsələn, quzuqulağı, bağayarpağı, dəvədabanı və s.

Əənəyə əsasən birləşmə. İslam dininə mənsub olan xalqlardan gələn ənənə əsasında dilimizdə bir sıra mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Bunlara nümunə olaraq Allahyar, Seyidnisə, Allahqulu və s. adları göstərmək olar.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri müxtəlif mənalar ifadə edən sözlərdən, eyni sözün təkrarından, sinonim, və antonim sözlərdən ibarət ola bilər. Həmçinin tərəflər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər ola bilər. Ümumilikdə götürdükdə mürəkkəb sözlər adların, feillərin və adlarla feillərin birləşməsindən yaranır. Məsələn:

a) komponentləri ad + ad şəklində olan mürəkkəb sözlər: ac-susuz, acgöz, badamağız, dabanbalığı və s.

b) komponentləri feil + feil şəklində olan mürəkkəb sözlər: danlayıb-dansmaq, götür-qoy, gəl-gəl və s.

c) komponentləri ad + feil şəklində olan mürəkkəb sözlər: ləpə döyən dalğa qıran, xınayaxdı və s.

Mürəkkəb sözlər komponentləri arasında şəkilçilərin işlənilib-islənməməsi baxımından iki üsulla yaranır. Əgər sözün komponentləri arasında heç bir morfoloji göstəricidən istifadə olunmursa, yəni, vahid leksemlər bir-biri ilə bağlanırsa, bu üsul leksik-sintaktik üsul adlanır. Məsələn, darbalaq, uzunboğaz, fotoaparət, fındıqburun və s. Əgər mürəkkəb söz yaradılarkən leksik vahidlərə istər leksik, istərsə də qrammatik şəkilçi artırılırsa, bu üsul leksik-qrammatik üsul hesab olunur. Məsələn, firəngüzümü, dadverici, halqaşəkili, sabunbişirən, kartofyığan və s.

Bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında məna cəhətdən asılılıq olduğu halda, bəzilərində bu hala rast gəlinmir, tərəflər məna müstəqilliyini saxlaya bilər. Bu səbəbdən də mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında tabelilik və tabesizlik əlaqəsi özünü göstərir. Tabesizlik əlaqəsi xüsusunda düzələn mürəkkəb sözlər tam və nisbi sinonim, antonim, yaxın mənalı sözlər və eyni sözün təkrarlanması ilə yaranır. Tabelilik əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında isə idarə və yanaşma əlaqəsi olur.

Mürəkkəb sözlərin təşkil olunduğu sözlər arasında həqiqi və məcazi mənanın olmasına görə mürəkkəb sözlər 4 qrupa ayrılır. Həmin bölgünü S.Cəfərov aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- “a) komponentləri həqiqi məna ifadə edənlər;
- b) komponentlərdən birincisi həqiqi, ikincisi məcazi məna ifadə edənlər;
- c) birincisi məcazi, ikincisi həqiqi məna ifadə edənlər;
- ç) hər iki komponenti məcazi məna ifadə edənlər” [17, s. 175].

Hər iki tərəfi həqiqi məna ifadə edən mürəkkəb sözlərə adadovşanı, dabandaşı, tərəflərindən birincisi həqiqi, digəri məcazi məna ifadə edən mürəkkəb sözlərə sözgəlişi, gözucu, komponentlərindən birincisi məcazi, ikincisi həqiqi məna ifadə edən mürəkkəb sözlərə qarabəxt, acıdıl, hər iki komponenti məcazi məna ifadə edən mürəkkəb sözlərə isə Ağdərə, Ağsu sözlərini nümunə göstərmək olar.

Semantik yolla söz yaradıcılığı. Dilimizdə bir sıra sözlər zaman-zaman mənasını dəyişmiş, yeni məna qazanmışdır. Bu prosesin tarixi kökləri qədimlərə dayanır. Sözlərin yeni məna qazanması, çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru inkişafı nəticəsində yaranan sözlər semantik yolla söz yaradıcılığına aiddir. S.Cəfərov

semantik yolla söz yaradıcılığını ayrıca üsul kimi götürməmiş, bu üsulla yaranan sözləri leksik yolla söz yaradıcılığının bir bölməsi hesab etmişdir. Həmçinin H.Həsənov da belə sözləri morfoloji-sintaktik üsulla yaranan sözlərə aid etmişdir. Mənanın dəyişməsi hesabına dilimizdə xeyli sayda söz yaradılmışdır. Bu baxımdan semantik yolla söz yaradıcılığını ayrıca üsul kimi götürməyimiz məqsədəuyğundur.

Dünyanın hər yerində sonsuz sayda məfhum vardır ki, bu məfhumları adlandırmaq üçün sözlər yaradılır. Lakin inkişaf əlaqəli olaraq yeni-yeni məfhumlar ortaya çıxdıqca onları adlandırmaq üçün bəzən yeni anlayışlar yaradır, dildə olan sözlərə əlavə mənalar yüklənməklə, sözlər omonimləşməklə həmin məfhumlar adlandırılır. Bunları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, sözün mənasının dəyişməsi iki şəkildə özünü göstərir; ya sözün əvvəlki mənası sıradan çıxaraq tamamilə yeni anlayış ifadə edir, ya da əvvəlki mənasını saxlamaqla yanaşı ikinci yeni mənə qazanır.

Polisemantikliyə malik sözlərin omonimləşməsi daha çox isim və sifətlərə özünü göstərir. İsimlərdə bu omonimləşməyə ümumi isimlərin xüsusiyyə keçməsi, xüsusi isimlərin ümumiyyə keçməsi, ümumi isimlərin başqa mənə bildirən ümumi isim olması hallarında rast gələ bilərik. Məsələn; Lalə, Göyərçin, Reyhan, Nanə, top, dil və s.

Müxtəlif cəhətdən sözün semantikasındakı baş verən dəyişikliyi-mənanın genişlənməsi, mənanın daralması, omonimləşməsinə nəzərə alaraq semantik yolla söz yaradıcılığının bir neçə qaydalarını qeyd edə bilərik:

1. *Sözün mənasının omonimləşməsi nəticəsində sözyaratma.* Dildə mövcud olan leksik vahid adlandırıdığı məfhumdan əlavə yeni yaranan başqa bir məfhumu da adlandırır. Burada əsas məsələ sözün ilkin mənasını saxlamaqla əlavə mənə qazanmasıdır. Sözün ifadə etdiyi mənə daha da genişlənərək eyni zamanda bir neçə məfhumu adlandırır. Məsələn, it, alısdırmaq, oynaq, sağlq və s.

2. *Sözün mənasının genişlənməsinə nəticəsində sözyaratma.* Sözün mənə cəhətdən genişlənməsi dedikdə sözün öz mənasında qalıb, yeni mənə daşması nəzərdə tutulur. Misal olaraq gecə sözünü nümunə kimi götürsək, bu söz ilkin mənasından əlavə anlamda istifadə olunur. Məsələn, “Cəfər Cabbarlı gecəsi” söz

1111birləşməsində gecə sözü ilkin ifadə etdiyi mənadan fərqli mənə ifadə etmişdir. Başqa bir nümunə kimi fikir sözünü götürsək dumanlı fikir, açıq fikir və s. sözün mənasının genişlənməsinə aiddir.

3. *Sözün mənasının konkretləşməsi nəticəsində sözyaratma.* Dilimizdə bir qisim sözlər vardır ki, onların ifadə etdiyi mənə ümumi anlayış bildirir. Belə sözlər ifadə etdiyi mənəni daha da dəqiqləşdirərək konkret mənələr yaratmağa xidmət edir. Məsələn, dilimizin lüğət tərkibində mövcud olan müdir leksik vahidi mənasını konkretləşdirərək məktəb müdiri, ofis müdiri, şirkət müdiri və s. mənələrdə işlənir.

4. *Frazeoloji vahidlər vasitəsi ilə sözyaratma.* Frazeoloji vahidlər semantik yolla söz yaradılmasına xidmət edir. B.Xəlilov yazır: “İnsanın bədən üzvlərinin adını bildirən bir qisim sözlər məcazi mənada işlənməklə frazeoloji vahidin yaranmasına şərait yaradır” [34, s.405]. Məsələn, baş açmaq, baş çıxarmaq, əl tutmaq, əl vermək və s.

5. *Sözün mənasının məcazlaşaraq çoxmənalılıq yaratması nəticəsində sözyaratma.* Polisemantiklik yeni dil hadisəsi deyildir. Qədim tarixə malik olan bu prosesdə sözlər həqiqi mənasıdan savayı ikinci mənə qazanır ki, bu mənə də məcazilik ifadə edir. Çoxmənalı sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırsaq, burada isimlər və sifətlərin üstünlük təşkil etdiyini görə bilərik. Bundan əlavə çoxmənalı sözlər içində feillər də kifayət qədərdir. Məsələn, bədən üzvləri ilə bağlı olan ayaq, göz, baş kimi isimlər və almaq, çəkmək kimi feillər çoxmənalı sözlərdir.

II FƏSİL

VAQIF POEZİYASINDA SÖZ YARADICILIĞI

“Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”. Bu kəlam əbəs yerə deyilmiş sözlər yığını deyil. Vaqifin qoşmalarını, qəzəllərini, müxəmməslərini, müstəzadlarını oxuduqdan, ümumiyyətlə, Vaqif yaradıcılığını öyrənib ən dərin qatlarına daxil olduqdan sonra “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” ifadəsinin məğzini anlamaq olar. Vaqif yaradıcılığına nəzər yetirdikdə onun xalqına nə qədər ürəkdən bağlı olduğunu başa düşmək çətin deyil. Eyni zamanda xalq da Vaqif yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. Tofiq Hacıyevin “Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil” kitabında qeyd edilir ki, xalq Füzuli, Xətayi haqqında kəlamlı ifadələr söyləməmişdir. Bu fakt xalqın Vaqif yaradıcılığına verdiyi dəyərin göstəricisidir.

XVIII əsrin dahi söz sənətkarı Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı həmişə sevilərək öyrənilir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Ən mühüm səbəblərdən biri isə Vaqifin dilinin sadəliyi və anlaşıqlı olmasıdır. Vaqif şeirlərini rəvan və axıcı bir dillə qələmə almışdır. Bu da onun yaradıcılığını öyrənənlər tərəfindən asanlıqla başa düşülməsinə gətirib çıxarır. Vaqifə qədər ədəbiyyatımızda klassik poeziya hökmranlıq edirdi. Klassik dövrdə yazılan əsərlər də dilinin ağırlığı ilə diqqət çəkirdi. Doğrudur, sadə dildə yazılan şeirlər də var idi. Vaqif gəlişi ilə xəlqiliyi gətirdi. Bu zaman artıq şeirlərin dili sadələşdi. Bu dövrdə də klassik poeziya janrında əsərlər yazılırdı. Amma orta dövrdəki qədər çətin anlaşılan ifadələrə az rast gəlinirdi. Həm də daha çox dilimizdə işlənən ümumişlək sözlərə üstünlük verilirdi. Molla Pənah Vaqifin irsi talan edilib yandırıldıqdan sonra müxtəlif şairlər tərəfindən qələmə alınan qoşmaları, müxəmməsləri, müstəzadları və s. yazıya köçürülmüşdür. Vaqif həyatı və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumatı biz Mir Mövsüm Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” adlı təzkirəsindən alırıq. Təzkirədə 4 qoşma, 6 qəzəl, 6 müxəmməs, mürəbbə, müstəzad, Vaqif ilə Vidadinin deyişməsi öz əksini tapmışdır.

Vaqifin dili xəlqiliyi ilə diqqət çəkir. Vaqif dilinin xəlqiliyi dedikdə o nəzərdə tutulur ki, o, adi danışq dilini yazılı dilə gətirmişdir. Xalq dilində gündünlük işlənən sözlər Vaqif dilində öz əksini tapırdı. Bu da şeirləri oxuyan kütlə tərəfindən cana

yaxın qəbul edilirdi. Bu yerdə Araz Dadaşzadənin bir sözünü demək yerinə düşər: "Vaqif poeziyası özündən əvvəlki şeirə bir yekun vurmuş, sonrakı şeirə bir qapı olmuşdur" [22, s.84].

Vaqif dilinin xalq dilinə yaxınlığı şeirlərinin sevlmə səbəblərindən idi. Eyni zamanda biz onun yaradıcılığında tez-tez atalar sözü və məsəllərə rast gəlirik. Buna misal olaraq şairin "Küsmüşəm" adlı qəzəlindən aşağıdakı misrasını nümunə göstərə bilərik:

*"Çün "uman yerdən küsərlər" bir məsəldir xalq ara,
Küsdüyüm bica deyildir, aşınadən küsmüşəm [8, s.154]."*

Yuxarıda verilən şeir nümunəsində xalq dilindən götürdüyü məsəli sətirlərə düzmüş, yardan incidiyini bu şəkildə ona bildirmişdir.

Vaqifin Vidadi ilə deyişməsində də atalar sözünə rast gəlirik:

*Keçən işdən mərd igidlə pozulmaz,
Atalar deyibdir: "Tökülən dolmaz",
Qatıq üçün qışda ağlamaq olmaz,
İnşallah, gələr bahar, ağlarsan [8, s.221].*

Vidadi ilə deyişməsində şairin dilindən verilən bu nümunədə el arasında tez-tez işlədilən atalar sözünə rast gəlirik ki, bu da onun dilinin sadəliyini, xəlqiliyini sübut edir.

2.1. Vaqif yaradıcılığının leksikonuna ümumi nəzər

Vaqifin bədii dili haqqında ətraflı məlumata sahib olmaq üçün dilinin lüğət fonduna nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, Vaqif şeirlərinin dili Azərbaycan dilinin leksikasına daxil olan sözlərdən ibarətdir. Bununla belə o, alınma mənşəli sözlərə, əsasən də, ərəb-fars mənşəli sözlərə də etinasız yanaşmır. Klassik poeziyadan da bəhrələnir. Amma alınma mənşəli sözlərin dilimizdəki sinonimlərindən istifadə etmişdir.

Vaqif dilini tətqiq edərkən görürük ki, onun dilində işlənən söz və ifadələrin böyük qismi adi danışq dilindəki sözlərdir və şair quruluşca sadə, düzəltmə və

mürəkkəb sözlərdən kifayət qədər istifadə etmişdir. Şeirlərdə bütün nitq hissələrinə aid quruluşca sadə sözlər işlədilmişdir. Belə sözlərin müəyyən bir hissəsini nəzərdən keçirək:

İsmlər-kirpik, göz, qaş, üz, yanaq, zülf, can, cisim, dünya, yuxu, saz, adam, dərd, söz, qönçə, lalə və s.

Vaqifin dilində işlətdiyi isimləri də bir neçə cəhətinə görə qruplaşdıraraq:

✓ *Bədən üzvləri ilə bağlı ismlər.* Şairin bir çox şeirlərində qızların daxili görünüşü ilə yanaşı onların xarici görünüşünə də önəm verdiyinin şahidi oluruq. Şair üçün gözəlin daxili aləmi qədər xarici aləminin də mükəmməl olması vacibdir. Şeirlərində qızların kirpiklərini ox kimi olmasını - “*Siyah kirpik ucu almaz ox olsun* [8, s.25]”, gözlərinin gözəlliyini, rəngini, formasını - *Göz ala gərəkdir, qaş qara gərək* [8, s.46], qaşlarının yay kimi dartılmasını, boyalı olmasını - *Siyah vəsmə zivər çəkibdir qaşa* [8, s.59], gözəlin qaməti, gərdəni qədər uzunun də gözəl olmasını - *Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz* [8, s.141], yanaqlarının qızıl gülə, laləyə bənzədilməsini - *Al yanaqların, sanasan ki, qızıl gül xərməni* [8, s.173], insan üçün ən şirin nemət olan canını gözəllərin yolunda qurban etməsini - *Yolunda payəndaz edərəm baş ilə canı* [8, s.193], cisminin bəyaz mərmər kimi parlaq, gül kimi təravətli olmasını - *Cismin nə nazikdir, gül bədən kimi* [8, s.16], həsrətdən ciyərinin daşlaşmasını, parçalanmasını - *Günbəgün artar ciyərdə atəşi-ahi-fəraq* [8, s.217], ağzının kiçikliyi ifadə etmək üçün püstəyə bənzətməsini - *Sanasan ağzın püstədir, ay qız!* [8, s.36], dil-dodağının bal kimi şirin olmasını - *Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan* [8, s.17], yarıyla qovuşacağı təqdirdə ayağına düşməyə belə razı olduğunu - *Öpəydim əlindən, ayaqlarından* [8, s.70], uzun, qara saçlarının gərdəninə tökülməsini - *Zülfün yaşmaq altda, saçın gərdəndə* [8, s.76], dodaqlarının qan ilə eyni rəngdə olduğunu - *Sanasan qan süzür dodaqlarından* [8, s.70] təsvir etmişdir.

✓ *Qida məhsullarının adı ilə bağlı ismlər.* Vaqif xalqına, elinə, obasına bağlı bir şair olduğundan xalqın həyatını, güzəranını qoşmalarında əks etdirmişdir.

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,

Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.

Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,

Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur [8, s.113].

Yuxarıda göstərilən qoşmadan aydın olur ki, o dövrdə xalqın güzəranı heç də ürəkaçan olmamışdır. Bu acınacaqlı vəziyyət şairə pis təsir etmiş və həmin ürək ağrısından görüntünü təsirli bir dillə qələmə almışdır.

✓ *Mücərrəd mənalı isimlər.* Vəqif şeirlərinin emosional olması və oxucuya daha dərinlən təsir etməsi üçün mücərrəd mənalı ifadələri bir incitək sətirlərə düzmüşdür. Bunlara nümunə olaraq , qəm, könül, eşq, dünya isimlərini göstərə bilərik. Məsələn, *Məgər ki, aşıqın qəmin yeməzsən* [8, s.76], *Göz görməsə dəli könül istəməz* [8, s.107], *Eşq oduna yanımadıq, ayrıldıq!* [8, s.19], *Xəyalından üzmək olmaz xəyalı* [8, s.137].

✓ *Müxtəlif mənalar ifadə edən isimlər.* Dövrünün qabaqcıl, sayılıb-seçilən şəxsiyyətlərindən olan şair, müxtəlif məzmunlu şeirlərində fərqli mənalar ifadə edən isimləri mənasına və formasına görə yerli-yerində işlətməmişdir. Belə isimlərə qonaq, zər, qönçə, yorğan, ox, kaman, bulaq, cəllad və başqaları aiddir. Məsələn, *Qonaq üçün çörək verəni saxla!* [8, s.18], kaman - *O kaman qaşların mən qurbanıyam* [8, s.68], *Nə ləzzət o qönçə ləbdən kim ki, xəndan olmaya?* [8, s.146], *Pəri-qunun döşəyi, yastığı, yorğanı nədir?* [8, s.179].

Sifətlər-siyah, şirin, şəkər, qırmızı, gözəl, sərxoş, şən, nazik, incə, aşkar və s. Bu və digər sifətlər vasitəsi ilə şair qələmə aldığı gözəlləri, onların geyimlərini, ayrı-ayrı əlamətlərini, bəzən də xarakterini digərlərindən fərqləndirərək daha mükəmməl olduğunu şeirlərində ifadə etmişdir.

✓ *Rəng bildirən sifətlər.* Belə sifətləri işlətməklə yaradılmış obrazın saçının, geyiminin, gözünün, bənizinin rəngi gözümüzün önündə aydın şəkildə canlanır. Məsələn, *Yadıma hər bir düşəndə ol siyah kirpiklərin* [8, s.153], *Sərbəsər əndamı ağ, qaşı, gözü, saçı siyah* [8, s.184], *Altdan gülgəz, üstədən yaşıl türabı* [8, s.64].

✓ *Dad bildirən sifətlər.* Bu sifətləri işlətməklə şair məcazi mənə yaradaraq misralarında emosionallığı artırmışdır. Məsələn, *Şəninə dedim şirin söz, bir şey ondan dadmadım* [8, s.154], *Ol ağzı şəkər, sözü şirin xah gələydi* [8, s.204].

✓ *Əlamət bildirən sifətlər.* Bu sifətlər şeirlərdə canlandırılan obrazın bütün əlamətlərini-boyunu, bədən quruluşunu, yerişini və s. təsəvvürümüzdə canlandırmağımıza kömək edir. Məsələn, *Bir sərxoş yerişli, məstanə gözlü* [8, s.109], *Baldırları yoğun, ayağı nazik* [8, s.77].

Saylar-bir, iki, üç, on üç, on dörd, on beş, on səkkiz, bir qədər, az, xeyli və s. İstər müəyyən, istərsə də qeyri-müəyyən miqdar saylarına digər nitq hissələri ilə müqayisədə sənətkarın yaradıcılığında geniş təsadüf olunmur.

✓ *Müəyyən miqdar sayı.* Belə saylardan bir sıra məqamlarda, məsələn, gözəlin yaşını bildirmək üçün istifadə etmişdir. Məsələn, *Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında* [8, s.14].

✓ *Qeyri-müəyyən miqdar sayı.* Əşyanın, hadisənin qeyri-müəyyən olan miqdarını ifadə etmək üçün bu saylardan istifadə olunmuşdur. Məsələn, *Haqdır, səndə vardır xeyli nəzakət* [8, s.16]. Bu nümunədə gözəlin nə qədər nəzakətli olmasını ifadə etmək üçün xeyli qeyri-müəyyən miqdar sayından istifadə olunmuşdur. Həmin sözdən gözəlin çox nəzakətli olması bizə aydın olur.

Əvəzliliklər - mən, sən, biz, siz, kim, nə, hamı və s. Əvəzlik elə bir nitq hissəsidir ki, bədii dildən əlavə gündəlik danışığımızda ən çox istifadə etdiyimiz nitq hissəsidir. Bunun ən başlıca səbəbi bu nitq hissəsinin bütün əsas nitq hissələrini əvəz edə bilmək qabiliyyətidir. Kontekstdən asılı olaraq əvəzliyin bütün növlərindən aktiv istifadə olunur. Bu fakt həm bədii, həm də məişət üslubuna aiddir.

✓ *Şəxs əvəzliyi.* Şeir in hər bəndində ən azı bir şəxsdən bəhs olunur və ya müraciət edilir. Bu zaman 1, 2, 3-cü şəxsin tək və cəmi diqqət mərkəzində olur. Haqqında danışılan həm şəxs, həm də cansız əşyadır. Məsələn, *Vaqifəm, qaçaram mən bivəfadən* [8, s.77]. Bu nümunədə şair özünə müraciət etmiş, bivəfadan qaçdığını qeyd etmişdir. *Qədəm basdın, sən səfəlar gətirdin* [8, s.78] - burada isə şair gözələ müraciət edərək onun gəlişini xoş qarşılayır, gəlişinə sevinir.

✓ *Qeyri-müəyyən əvəzlik*. Hamıdan əla ki, qaşın tağı öldürdü məni [8, s.173], Yazadək kimsə mənə otaq təmir etməsin [8, s.179].

✓ *Təyini əvəzlilər*. hər-Vaqifa, yoxsa deyil, məqbulumuz hər bir tüfəng [8, s.180], bütün-Bütün dünyada bu yarı tutmuşam [8, s.52].

✓ *Sual əvəzliyi*. kim-Kim bilərdi ciyər qan olduğunu [8, s.135], hara-Sor ki, sonra işin hara yetişər [8, s.233].

Zərf-aşağı, sağ, sol və s. Zərfin mənaca növlərini yerində işlətməklə şair hisslərini, duyğu və düşüncələrini, olduğu yeri müxtəlif cəhətdən izah etmişdir.

✓ *Tərzi-hərəkət zərfi*. Hal-vəziyyətin tərzini, necəliyini ifadə etmək üçün işlədilən zərflər şeirəxüsusi ahəng verir. *Eşq sevdasına heç kəs pis deməz* [8, s.107].

✓ *Yer, zaman, miqdar zərfləri*. Şeirlərdə istifadə olunan bu zərflər şeirləri oxuyarkən bizdə hal və vəziyyət haqqında aydın təəssürat yaradır. *Heç əylənmə irəliddə, gerdə, gəl* [8, s.81].

Feil-almaq, gülmək, sevmək, demək, saxlamaq, tikmək, əkmək və s. Cümlənin özəyini təşkil edən bu əsas nitq hissəsi hərəkəti bildirsə də, mənə cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Şeirlərdə işlədilən feilləri mənasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

✓ *İş feilləri*. Bu feillər hansısa işin icrasını ifadə edir və həmin feillər əsasında yazılan misraların mənasını anlayırıq. Yəni o an hansı iş görülür, nə edilir və s. Məsələn, *Qaşa, gözə sürmə nə gözəl çəkdi* [8, s.28]. Göstərilən nümunədə yaradılan obrazın qaş-gözüne sürmə çəkdiyi məlum olur.

✓ *Nitq feilləri*. Danışiq üzvləri vasitəsilə ilə düşündüklərimizi dilə gətiririk. Şair bu mənə qrupuna aid olan feilləri istifadə etməklə düşündüklərini, qarşı tərəfə demək istədiklərin misralara düzür. Məsələn, *Getdim əla gözlü yarla danışam* [1, s.50].

✓ *Hal-vəziyyət feilləri*. Bu feilləri işlətməkdə məqsəd həmin zaman kəsiyində şairin hansı hal və vəziyyətdə olduğunu bilməyimizdir. *Əl-ələ tutuşub deyək, gülüşək* [8, s.25]. Qoşmadan verilən bu nümunəni oxuyarkən o anki vəziyyət gözümüzün önünə gəlir.

2.2. Söz yaradıcılığının Vaqif poeziyası üzərində təhlili

1-ci fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, sözyaratmanın bir çox üsulları vardır. Bu fəsildə məqsədimiz Vaqif dilində yaranan yeni sözlərin hansı üsulla yarandığını təhlil etməkdir. Əvvəla onu qeyd edək ki, yeni sözlərin yaranma yolları haqqında bir çox fikirlər mövcuddur. Biz Vaqifin dilindəki sözləri aşağıdakı yollara görə qruplaşdıracağıq:

- sözlərin leksik yolla yaranması;
- sözlərin morfoloji yolla yaranması;
- sözlərin sintaktik yolla yaranması;
- sözlərin semantik yolla yaranması.

Leksik yolla söz yaradılması. I fəsildə qeyd etdiyimiz kimi bu üsulda sözlər 2 yolla yaranır:

- a) Dilin öz lüğət fonduna daxil olan sözlər vasitəsi ilə;
- b) Başqa dillərdən hazır şəkildə söz almaqla.

Dilin daxili imkanları hesabına dedikdə dialekt və şivələr, başqa dildən alınma sözlər hesabına dedikdə isə alınma sözlər nəzərdə tutulur. Vaqif də yaradıcılığında kifayət qədər alınma və dialekt sözlərdən istifadə etmişdir. Bu dialektlərə həm fonetik, həm də morfoloji dialektlər daxildir.

M.P.Vaqifin yaradıcılığında işlənən fonetik dialektizmlər.

Belə dialektizmlər sözün bir və ya bir neçə hərfinin dəyişdirilməsi nəticəsində yaranır. Sözün düzgün yazılış formasında deyil, müxtəlif dialektlərə xas formada işlədilməsində məqsəd daha yaddaqalan, axıcı olması ilə əlaqəlidir. Vaqifin Qazax mahalında doğulub-böyüməsi və sonrakı fəaliyyətini Qarabağda davam etdirməsi onun qərb dialektlərini dərinlən bilməsinə səbəb olmuşdur. Amma bu o demək deyil ki, şair təkcə qərb dialektlərini bilmişdir. Eyni zamanda o, bir çox bölgələrin dialektindən də xəbərdar idi. Bunu biz şairin yaradıcılığında aydın şəkildə görürük. Vaqifin dilində işlənən dialektlərə nəzər salaq:

1. kalağay, katan – sözün düzgün yazılış forması kəlağayı və kətan olsa da, qərb qrupu dialektlərində bu söz kalağay formasında işlənir. *Bu diyarda kalağay yox, katan yox* [8, s.23].

2. sövdagar – ərəb-fars mənşəli bu arxaizm keçmişdə parça alveri ilə məşğul olan adam deməkdir. *Heç sövdagar fayda bulmaz bu yerdə* [8, s.23].

3. genə – Bəzi dialekt qruplarında yenə sözü fonetik dəyişikliyə uğrayaraq genə formasında işlənir. *Rəngi-ruyin dönüb heyvaya genə* [8, s.23].

4. bənəfşə – Cənub ləhcəsinin şivə qruplarında, yəni, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Zəncan, Naxçıvan şivələrində ov səs birləşməsi av, öv səs birləşməsi isə əv kimi tələffüz olunur. *Tər bənəfşə qoxar hər bucağından* [8, s.22]. Nümunədən aydın olur ki, Vaqif cənub dialekt və şivə xüsusiyyətlərini yaradıcılığında əks etdirmişdir.

5. həna – x>h samit əvəzləməsi cənub qrupu dialekt və şivələri – Ordubad, Cəbrayıl, Yardımlı, Zəngilan şivələrinə xas xüsusiyyətdir. *Nazik əllərində innabı həna* [8, s.27]. Vaqif burada da cənub qrupu dialektlərinin xarakterik xüsusiyyətini yaradıcılığında əks etdirmişdir.

6. taza – incə-qalın sait əvəzlənməsi qərb dialektləri üçün xarakterik haldır. Bu hala sözün istənilən yerində – əvvəlində, ortasında və axırında baş verə bilər. *Gəştə çıxıb dərər taza bənəfşə* [8, s.33].

7. süfat – *Açaydı sərəsar gözəl süfatın* [8, s.61]. i-ü sait əvəzləməsi Naxçıvan şivəsi üçün səciyyəvidir. Bu hal sözün ortasında və sonunda özünü göstərir. Sözdə həmçinin ə-a sait əvəzləməsi də vardır ki, bu da qərb qrupu şivələrində özünü göstərir.

8. babət – a>ə keçidinə əksər şivələrimizdə rast gəlinir. Lakin intensiv şəkildə cənub və şimal-şərq ləhcələrində işlənir. *Özün bilməz, bir özgə babət olur* [8, s.118]. Sözün əvvəlində, ortasında, axırında özünü göstərən bu hala şeyrdən verilən nümunədə söz sonunda rast gəlirik.

9. sadağa – *Gəldiyin yollara canım sadağa* [8, s.69]. Cənub qrupu şivələri üçün xarakterik olan ə>a əvəzləməsi göstərilən nümunədə hər üç mövqedə baş vermişdir.

10. derlər – Cənub qrupu dialektlərinə xas bu əlamətə Vaqif öz yaradıcılığında yer vermişdir. Məsələn, *Pərilər evladı derlər bulara* [8, s.70].

11. tazə – Burda da sözün sonunda incə və qalın sait əvəzləməsi baş vermişdir ki, bu hal da qərb dialekti üçün xarakterikdir. Daha konkret desək Quba və Çənberək bölgələrində bu hala tez-tez rast gəlirik. *Gülgün sərəndazın tazə gül kimi* [8, s.73].

12. haçaqdan – ədəbi dildə “nə vaxtdan” sual əvəzliyi kimi çıxış edir. Nə və hansı sual əvəzliliklərinin yerini bəzən ha əvəzliyi tutmuşdur. *Bizim ilə olub haçaqdan aşna* [8, s.73]. Bu əvəzlik haçaqdan, haçandan, havaxdan kimi formalarda işlənir. Lakin bu şeir nümunəsində işlənən forması Qax dialekti üçün səciyyəvidir.

13. Nöşün – “nə üçün?, niyə?” sual əvəzliyi bir çox dialekt və şivələrdə niçün, nüş, nöş, neyçün, nəyşə formalarında işlənir. Şimal-Şərq qrupu şivələrində, daha dəqiq desək Bakı, Quba, Qazax və Dərbənd şivələrində nöşün şəklinə düşür. *Nöşün məndən xəyalını kəsibsən?* [8,s.76].

M.P.Vaqifin yaradıcılığında işlənən morfoloji dialektizmlər.

1. -ıban⁴ feili bağlama şəkilçisinin işlənməsi Qarabağ, Qazax, Qəbələ, Qobustan, Şamaxı, İsmayilli dialekt və şivələri üçün aktualdır. Məsələn, *Yalvarıban yarın könlün almadıq* [8, s.19]. Bu hallara biz “Dədə Qorqud dastanı” nda da rast gəlirik. Məsələn; Dədə Qorqud gəlibən boy boyludu, soy soyludu.

2. -dan² çıxışlıq hal şəkilçisinin sözün son hecasına uyğun olaraq işlənməməsi.

Gözəl gərək əl götürə cəfadən,

Ləzzət görə hər dəm zövqü səfadən,

Vaqifəm,mən qaçaram bivəfadən,

Qurbanıyam bir vəfalı gözəlin [6, s.77].

3. -a² yönlük hal şəkilçisinin sözün son hecasına uyğun işlənməməsi. Məsələn; *Sənin həsrətindən canə gəlmişəm* [6, s.80], *Canım qurban olsun belə sonayə* [6, s.84]. Nümunələrdə dodaq ahənginin pozulması halını görürük. İsmi hal şəkilçisinin sözün son hecasına uyğun işlənməməsi halı Bakı şivəsi üçün xarakterik cəhətdir. Burada şairin Şərq qrupu dialektlərinin əlamətlərini şeirlərində işlətməsinin şahidi oluruq.

4. -lar² cəm şəkilçisinin sözün son hecasına uyğun işlənməməsi. Məsələn; *Bəlalərdən səni saxlasın xuda* [6, s.79]. Bu hal Füzuli yaradıcılığında da özünü göstərir.

5. -ar² qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin -an² kimi işlənməsi Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Ordubad, Quba Şəki, Zaqatala, Muğan şivələrində özünü göstərir. Ayrı-ayrı dialekt və şivələrdə isə bu şəkilçi -az, -əz, -as, -əs kimi formalarda işlənir. Vaqif poeziyasında bu şəkilçi -an, -ən kimi işlənmişdir. Məs; *Dəxi özgəsinə uymanam, gəlin!* [6, s.82].

Vaqifin dilində işlənən bir neçə söz vardır ki, həmin sözlər müasir dövrdə dialekt və şivələrimizdə qalmaqdadır. Məsələn:

Yen – *paltarın qolunun ağzı*: *Yenindən düymə, ondan sonra belindən kəmə* *açmaq* (Zaqatala şivəsində yenq “paltarın qolunun ağzı”).

Kələz – *kərtənkələ*: *Kələz ilən, əqrəb ilən, mar ilən, Ağzınadək qəbrin dolar, ağlarsan* (Qazax, Şəki, Oğuz, Qax və Quba şivələrində kələz “kərtənkələ”).

Çərə – *çəp*: *Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə, Sən elə o gözü çərəni saxla* (Göyçay şivəsində çeri “çəp”, Ordubad, Şərur, Cəbrayıl, Salyan, Lerik şivələrində çer “çəp”). *Naçaq – xəstə*: *Bir gün sağ olursan, yeddi gün naçaq, Övrətlər bağrını üzər, ağlarsan* (Qazax, Zəngilan, Culfa, Oğuz şivələrində: naçax “xəstə”).

Onalmaz – *sağalmaz*: *Bir onalmaz dərdiməndi-intizarın olmuşam* (Zaqatala, Qax və Çənbərək şivələrində onalmax “sağalmaq”).

Təmənnəşmək – *hal-əhval tutmaq*: *Halallaşib, hümmətləşib dost ilən, Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq* (Qarakilsə şivəsində: təmənnəşmax “hal-əhval tutmaq, əhvallaşmaq”). *Təmənleşmək* feili eyni mənada Əli Vəliyevin “Budağın xatirələri” romanında öz əksini tapmışdır: *Əlini uzadanda qalxıb təmənləşdim*

Təzmək – *qaçmaq*: *Bir gözəlin həsrətini çəkərdim, Təzə-təzə gəlib bizə çıxıbdır* (Biləsuvar şivəsində tezməg “qaçmaq; hürküb qaçmaq”, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Ordubad şivələrində təzmək “hürküb qaçmaq”) [14, s.13].

Dilimizin lüğət fonduna daxil olan sözlər alınma və milli mənşəli sözlərdən ibarətdir. Alınma sözlərin də dilə daxil olmasının bir sıra səbəbləri vardır. Məsələn, Azərbaycan xalqı zaman-zaman ərəblərin, rusların hakimiyyəti altında yaşamalı

olmuşdur. Orta dövrlərdən ərəblər xalqımızı hakimiyyəti altına saldıqdan sonra bu əhalinin iqtisadi, siyasi, sosial həyatına təsir etmişdir. Xalq islam dinini qəbul etmişdir, ərəb-fars dilləri aktual mövqedə olmuşdur. Bu kimi səbəblərdən dolayı dilimizin leksikasına ərəb və fars mənşəli sözlər daxil olmuş, uzun əsrlər boyu əsərlər bu dillərdə yazılmışdır. Vaqifin dilində də çoxlu sayda ərəb və fars mənşəli alınma sözlərə rast gəlmək mümkündür. Onların bir qisminə nəzər salaq:

Ahən (dəmir) – isimdir, fars sözüdür. *Qurtaran əndişədən ahəngəri-biçarəni* [8, s.156].

Aşüftə (pərişan) – sifətdir, fars sözüdür. *Çox olmuşam aşüftə, pərişan, dilü məhzun* [8, s.215].

Bar (yük) – isimdir, fars sözüdür. *Xanın ki, əgər lütfü ola bəndəyə bir bar* [8, s.244].

Çakər (qul) – isimdir, fars sözüdür. *Hüsnün mələkləri çakər eylədi* [8, s.38].

Çalak (diribaş) – sifətdir, fars sözüdür. *Əllərində şəspər, çapikü çalak* [8, s.225].

Dud (tüstü) – isimdir, fars sözüdür. *Çəkdi dudi-ahimi ta çərxi-çənbər bir tufəng* [8, s.680].

Eyn (göz) – isimdir, ərəb sözüdür. *Olsa yüz üzü gül, girməz eynimə* [8, s.54].

Giriban (yaxa) – isimdir, fars sözüdür. *Giribandan nəgah olandı aşkar* [8, s.16].

Hicab (pərdə) – isimdir, ərəb sözüdür. *Bir hicabda, bir pərdədə əylənə* [8, s.47].

Xəndan (gülən) - Sifətdir. Fars sözüdür. *Nə ləzzət ol qönçə ləbdən kim ki, xəndan olmaya?* [8, s.146].

Kəbir (böyük) – sifətdir, ərəb sözüdür. *Həqqi batil eyləmişlər, işlənir cürmi-kəbir* [8, s.185].

Mah (ay) – isimdir, fars sözüdür. *Ya rəbbi, bu şəhrə, o üzü mah gələydi* [8, s.204].

Nigah (baxış) – isimdir, fars sözüdür. *Etmədim, səd heyf kim, bir mahi rüxsarə nigah* [8, s.186].

Püsər (oğul) – isimdir, fars sözüdür. *O gündə ki, qaçar pədərdən püsər* [8, s.226].

Rəvan (gedən, axan) – sifətdir, fars sözüdür. *“Xəyal etmişdi Vaqif kim, rəvan bir xoş qəzəl yazsın”* [8, s.148].

Sim (gümüş) – sifətdir, fars sözüdür. *Yerin, göyün simü zərin göndərmiş* [8, s. 129].

Tiğ (qılınc) – isimdir, fars sözüdür. *Tiğın ilə doğranə əgər bir neçə kərrə* [8, s.171].

Morfoloji yolla söz yaradılması. Bu müəyyən qədər çətin bir yoldur. Sözlər morfoloji yolla onlara leksik şəkilçilərin artırılması ilə yaranır. Artırılan hər bir leksik şəkilçi də sözə müxtəlif mənə verir. Vaqif də sözlərə leksik şəkilçi artırıb şeirlərində onları məqamında işlətməklə könülləri oxşamışdır. Dilimizdə yüzdən çox leksik şəkilçi vardır ki, bunlar yeni-yeni sözlər yaratmağa imkan verir. Bu şəkilçilərin əksəriyyəti məhsuldar şəkilçilərdir. Təkcə isim düzəldən şəkilçilərin sayı 40-dan çoxdur. N.Cəfərov yazır: “Düzəltmə sözlər, bir qayda olaraq, dövrün təfəkkür novatorluğunun (demokratikliyin, milliliyinin) necə faktlaşdığını, leksikada konkretlik və mücərrədliyin hansı tənəsübdə meydana çıxdığını bilavasitə əks etdirir. Ümumiyyətlə, düzəltmə sözlər XVIII əsrdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin milliləşməsinə güclü təsir göstərir. Ərəb, fars sözlərinin XVI əsrdən sonra da mücərrəd leksikanın əsasını təşkil etməsinə baxmayaraq, milli leksik-semantik sistemin abstraksiya səviyyəsinin yüksəlməsində xəlqi (demokratik) vasitələrin rolu güclənir” [15, s.134-135].

Vaqifin dilindəki düzəltmə sözləri təhlil edək. Bu sözlərə şəhlayi, badamı, sığallı, baxışlı, baxış, cılvəli, qəmzəli, nazlı, qanlı, bədənli, buxaqlı, dilli, adamlıq, ötkün, gülüstan, cadugərlik, fitnəlik, qıbləgah, əkil, örtük, aralıq, dövlətxana, gözəllik, bivəfa, dostluq, ağırlıq, biiqrar, biqərar, naşükür, axıtmaq, eyibsiz, sadəlik, ağılıq, çirkinlik, yeriş, sirdaş, düzəlt, bəzət və s. sözləri aid edə bilərik. Düzəltmə sözlər müxtəlif nitq hissələrinə məxsus şəkilçilərin köməkliyi ilə yaranır. Hansı nitq hissəsinə mənsub söz yaratmasına görə leksik şəkilçilər ad, zərf və feil düzəldən şəkilçilər olmaqla 3 qrupa bölünür.

Ad düzəldən şəkilçilər.

Ad düzəldən şəkilçilərin 2 növü məlumdur: adlardan və feillərdən ad düzəldən şəkilçilər.

Vaqifin şeirlərində isimdən isim düzəldən şəkilçilərin köməkliyi ilə yaranan sözlərə aid nümunələr:

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi peşə, sənət mənalı isimlər yaradır. Vaqifin dilində bu şəkilçili sözlər şəxs anlayışı ifadə edir və şəxsin həm həyata, həm də sevgilisinə olan mövqeyini anlamağımıza yardım edir.

*Avcısı olmuşam sən tək maralın,
Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın.
Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri! [8, s.41]*

Vaqif “Pəri” adlı qoşmasında bu şəkilçinin köməkliyi ilə “av” sözünə “-çı” şəkilçisini artırmaqla peşə mənalı söz yaratmışdır. O, sevgilisini marala, özünü isə maralı ovlamağa çalışan ovçuya bənzədir. Avçı ovçu deməkdir. Bu hal Cənub dialekti üçün xarakterik xüsusiyyətdir.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan sözlər Vaqifin yaradıcılığına qədər məkan mənalı sözlər yaradırdısa, artıq şairin yaradıcılığında bu şəkilçi daha çox mücərrəd isimlər yaradır:

*Gözdə cadugərlik, xalda fitnəlik,
Canım üzdü, zülfü-ənbər bu daqal,
Zənəxdanın şeyda gördü könlümü,
Tutdu möhkəm, eyləyibən bu da qal [8, s.143].*

Vaqif gözəli vəsf edərkən onun gözlərində bir cadunun olduğunu qeyd edir. Gözəlin gözündəki cadu, xalındakı fitnəlik şairi özünə cəlb edir. O dövrdə bu şəkilçi təkcə mücərrəd yox, eyni zamanda konkret mənalı isimlər də yaratmışdı.

-gah şəkilçisi ərəb-fars mənşəli şəkilçi olsa da, bədii ədəbiyyatda qalmaqda hələ də davam edirdi. Bu da həmin dövrdə ərəb-fars ənənəsinin hələ tam bitmədiyinin göstəricisi idi. Gah şəkilçinin köməkliyi ilə yaranan sözlər yer, məkan mənası ifadə edir. Məsələn:

*Səhərdən açılmış təzə lalasan,
Sənin seyrangahın olur dağ, gəlin! [8, s.79]*

Göstərilən nümunədə Vaqif gözəli təzə açılmış laləyə bənzədir və bildirir ki, dağlar sənin seyrangahındır. Seyrangah sözü seyr sözündən yaranmışdır. İnsan gözəl

olan yerlərin seyrinə çıxır. Parçadan aydın olur ki, hətta dağlar belə gözəlin seyrinə çıxır.

-stan şəkilçisi dilimizdə ölkə, məkan, yer mənalı sözlər yaratmağa xidmət edir və ən qədim dövrdən etibarən bu günə qədər də söz yaradıcılığında mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn; *Gülüstana çəkər həm ahım mənim* [8, s.143], *Bülbül kimi gülüstana yetişdim* [8, s.59]. Gülüstən sözünün kökü gül ismidir, çoxlu güllər olan məkan mənasını ifadə edir. Vaqif də burda bülbül kimi gülüstənliyə çatdığını deyir. Məlumdur ki, bülbüllər gül-çiçək olan yerlərdə olur. Şair də bu məqamda özünü bülbülə bənzədir.

-xana şəkilçisi vasitəsi ilə Vaqifin dilində yaranan nümunələrə “*Sallana-sallana dövlətxanadan* [8, s.65], *Nağaraxananın yolların gözlə* [8, s.18] və s. göstərmək olar.

-daş şəkilçisi vasitəsi ilə müxtəlif dövrlərdə yeni mənalı sözlər düzəldilmişdir. Eləcə də Vaqif yaradıcılığında biz bunu görə bilərik. Yaratdığı isimlər mənsubluq ifadə edir. Məsələn:

Hər kəs görən dəmdə öz sirdaşını,

Məgər tökər qabağını-qaşını?!

Oda yaxdın ciyərimin başını,

Vaqif der: dildarım, nöşün ağladın? [8, s.88]

İlk misrada işlənən sirdaş sözü sirr isminə daş şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır. Sirdaş iki yaxın dost, yoldaş, sirrini bölüşdüyn insandır. İnsan öz sirdaşını görəndə üzü gülür. Məhz bu mənada da Vaqif sevgilisinə bildirir ki, insan sirdaşını görəndə qaş-qabağını tökməməlidir.

Bunlardan əlavə -kar - *Vaqif, halın sitəmkara deməyə* [8, s.117], *Müştaqıdidarın, o xidmətkarın* [8, s.133], -dar - *Həqdən istərdim əya yarü vəfadar səni* [8, s.190] və bu qəbildən olan bir sıra qeyri-məhsuldar şəkilçilərin vasitəsi ilə əmələ gələn sözlərə şeirlərdə təsadüf etmək olur.

Vaqif dilində isimdən sifət düzəldən şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan sözlər:

-i⁴ şəkilçisinin köməkliyi ilə yaranan sözlər rəng, forma bildirir. Bu şəkilçinin həm də feildən feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçi olduğunu nəzərə alsaq qeyd edə

bilərik ki, Vaqif yaradıcılığında isimdən sifət düzəldən -i⁴ şəkilçisi daha çox işlənilmişdir.

a) Forma bildirən: badamı – *Siması şəhləyi, tərhi badamı* [8, s.102].

b) Rəng bildirən: buğdayı – *Biri buğdayıdır, amma şəkilli* [8, s.138].

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi isimdən isim və isimdən sifət yaradan omonim şəkilçidir. XVIII əsrdə xəlqiləşmə, milliləşmə getdiyindən artıq bu hadisə bədii ədəbiyyata da təsir edirdi. Yazılan bədii əsərlər daha çox dilin milli qayda-qanunlarına əsasən yazılırdı. Həmin dövrə qədər -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin yerinə ərəb mənşəli -ba şəkilçisi işlənirdi. Biz Vaqif yaradıcılığını tədqiq edərkən artıq ba şəkilçisinin daha az işləndiyini, yerini milli şəkilçi ilə dəyişdiyini görürük. *Qeyri üzə baxan yara baxmaram* [8, s.51]. Bu nümunədə şəkilçi birbaşa söz kökünə deyil, sevgi sözünə artırılmışdır.

Bu şəkilçinin köməkliyi ilə yaranan sifətlər kəmiyyət, keyfiyyət, məkan, rəng və s. bildirir.

a) Keyfiyyət bildirən: cəlvəli, dilli, nazlı, qaşlı və s. *Durna telli, topuğun tərlan cəlvəli* [8, s.104], *Sevirsən, ey nazlım, xudayı gəzmə!* [8, s.67].

b) Əlamət bildirən: bədənli, gözlü, buxaqlı və s.

Biri laçın gözlü, tərlan qəməli,

Biri qırğı başlı, sona cəlvəli,

Biri şəkərkəş sözlü, şirin kəlməli,

Biri qənd ağzılı, qaymaq dodaqlı [8, s.138].

Vaqifin bu qoşmasında işlənən gözlü, qəməli, başlı əlamət, sözlü, cəlvəli, kəlməli, ağzılı, dodaqlı sifətləri isə əlamət bildirir.

Şairin dilində işlənən düzəltmə sözlər ən çox -lı⁴ şəkilçisi ilə yaranıb.

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisinin köməkliyi ilə yaranan sifətlər -lı⁴ şəkilçisi vasitəsi ilə yarana sözlərə əks mənəlidir, yəni, antonim şəkilçilərdir. XVIII əsrə qədər -sız⁴ şəkilçisinin əvəzinə bəzən fars və ərəb mənşəli şəkilçi işlənmişdir. O dövrdən başlayaraq milli tənqidin inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq fars mənşəli şəkilçi öz işləkliyini itirmiş, yerini milli mənşəli -sız⁴ şəkilçisi almışdır. Vaqifin şeir dilində də

milli şəkilçi ön plana keçmişdir. Məsələn, *Eyibsiz gözəlin xoş olur xoyu* [8, s.109], *Sanasan, rəhmsiz cəlladdır xəncər çəkib durmuş* [8, s.201].

-dakı, -dəki mürəkkəb quruluşlu bu şəkilçinin köməkliyi ilə yaranan sifətlər yer, məkan mənası ifadə edir. Məsələn, *Bilirmola bağrımdakı yaranı* [8, s.60], *Ağzındakı şəkər, balı görəydim* [8, s.61].

bi- şəkilçisi alınma mənşəlidir, dilimizdə -sız⁴ şəkilçisinin sinonimidir. Bu şəkilçinin köməkliyi ilə yaranan sifətlərə Vaqif yaradıcılığında az da olsa rast gəlirik. Şeirlərdə az işlənməsinin səbəbi yerini milli şəkilçinin tutmasıdır. Amma əsrlər boyu hökmranlıq etmiş ərəb-fars təsirini birdən-birə yox etmək mümkünsüz olduğundan hələ də fars mənşəli bu şəkilçi bədii ədəbiyyatda işlənirdi. Məsələn, *Ay bivəfa, qədərbilməz, bəri bax!* [8, s.127], *Yalançıya, biiqrara baxmaram* [8, s.51].

na- ön şəkilçi də alınma mənşəlidir və milliləşmə meylinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq bu şəkilçiyə həmin dövr poeziya nümunələrində az təsadüf olunur. Buna baxmayaraq qafiyə quruluşunun, heca bölgüsünün uyğun gəlməsindən və digər səbəblərdən dolayı bəzi məqamlarda bu şəkilçili sözlərə yer verilmişdir. Məsələn, *Allaha bizmişik naşükür bəndə* [8, s.113], *Söhbəti-nakəsü namərd həmin söhbət imiş* [8, s.239].

Adlarla bərabər feildən ad düzəldən şəkilçilər say etibarını çoxluq təşkil edir. Bu da dilimizin lüğət fonduna yeni mənalı sözlərin daxil olunmasına gətirib çıxarır. Öz sözlərimiz hesabına dilin lüğət fondunun genişlənməsi daha məqsədəuyğundur.

Vaqifin dilində feildən ad düzəldən şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan sözlər:

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi -lıq⁴ şəkilçisi kimi mücərrəd mənalı sözlər yaratmaqda aktiv iştirak edib. Və Vaqif dilində bu şəkilçi ilə çoxlu sayda sözlər yaradılmışdır. Bu da mücərrəd leksikanın genişlənməsində mühüm əhəmiyyətə malik idi. Bu şəkilçi feildən feil yaradan şəkilçi ilə omonimlik təşkil edir. Bu səbəbdən şeirlərdə tez-tez baxış, duruş, yeriş, tanış kimi isimləri, öpüş, görüş kimi feilləri görürük. Məsələn, *Baxdıqca baxışın şirin, gözün şux* [8, s.29], *Duruşu maraldı, yerışı ceyran* [8, s.136], *Hayıf oldu, sarışmadıq, ayrıldıq* [8, s.20].

-aq,-ək şəkilçisi XVIII əsrdə bədii leksikanın zənginləşməsi baxımından vacib rol oynadı. Bu şəkilçi Vaqif yaradıcılığında müəyyən məqamlarda işlənmişdir. Məsələn, *Ölüdən qıvrıqsan, diridən qaçaq* [8, s.232], *Bəzək verə camalına sərbəsər* [8, s.47].

-qı, -ki, -qu, -kü şəkilçisi mücərrəd mənalı isimlər düzəldir və sonu cingiltili samitlə bitən sözə qoşulduqda -ğı, -ği, -ğu, -gü formasında olur. Şairin dilində bu şəkilçinin hər iki forması işlənmişdir.

*Xubların bəzisi necə zad olur,
Yarın qəmgin qoyar, özü şad olur.
Bir sevgi ki, sevgisindən yad olur,
Məgər onun yaxşılığın bilməzmi?* [8, s.45]

Dilimizdə mövcud olan düzəltmə sifətlər sözün kökünə leksik şəkilçilər artırmaq yolu ilə yaranır. Bu şəkilçilər sifəti əsasən isim və feildən yaradır. Vaqifin dilində də belə sifətlərə tez-tez rast gəlirik.

-qın, -kin, -qun, -kün şəkilçisi Bu şəkilçi sonu kar samitlə bitən şəkilçilərə artırılır. Əgər sözün sonu cingiltili samitdirsə, o zaman bu şəkilçi -ğın, -gin, -ğun, -gün formasına düşür.

*Kababım olaydı, közüm olaydı,
Yar yanında ötkün sözüm olaydı,
Vaqif deyir: iki gözüm olaydı,
Baxaydım bunların ikisinə də* [8, s.116].

Yuxarıda deyilən qaydaya əsasən, öt sözü kar samitlə bitdiyi üçün sözə -kün şəkilçisi artırılmışdır.

Vaqif dilində bu şəkilçinin köməkliyi ilə yaranan sözlərə itkin, yorğun, süzgün və s. nümunə göstərmək olar.

Feil düzəldən şəkilçilər.

Bu şəkilçi də adlardan və feillərdən feil düzəldən şəkilçilər olmaqla 2 yerə ayrılır.

Vaqifin dilində adlardan feil düzəldən şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan sözlər:

-laş, -ləş şəkilçisi XVIII əsrdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində aktiv iştirak edirdi. Vaqif dilində qatarlaşmaq, qucaqlaşmaq, halallaşmaq kimi feillər bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranmışdır. Məsələn, *Halallaşıb, hümmətləşib dost ilən* [8, s.20].

-lan, -lən şəkilçisi XVIII əsrə qədər az istifadə edilirdisə, artıq XVIII əsrdə bu şəkilçinin işləkliyi artır. Amma XIX əsrdə yenidən işləkliyi zəifləyir.

*Ala gözlər nərgisi-məstanə tək şəhlələnir,
Elə ki, süzgünlənir, yüz mərtəbə zibələnir,
Görsə bu şux xəttini, billah mələk şeydalənir.
Şol siyah kirpiklərin qan tökməyə sevdalənir,
Zərnişan peykandan artıq, dəşnə xəncərdən gözəl* [8, s.182].

-la, -lə şəkilçisi – adlardan feil düzəldən ən iməhsuldar şəkilçilərdən biri olan bu şəkilçini Vaqif də istifadə etmişdir. Məsələn, *İntizar çəkməkdən, yol gözləməkdən* [8, s.95].

-ar, -ər şəkilçisi feil düzəldən digər şəkilçilər qədər işlək olmasa da, hər halda ki, söz yaradıcılığına təsirsiz ötürşür. Məsələn, *Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır* [8, s.110].

Vaqif dilində feildən feil düzəldən şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan sözlər:

-ıt, -it, -ut, -üt şəkilçisi ilə şairin dilində axıtmaq, ürkütmək kimi feillər yaranmışdır. Məsələn, *Axıtmış göz yaşım Ceyhun eyləmiş* [8, s.112].

-ıl, -il, -ul, -ül şəkilçisi vasitəsi ilə Vaqif poeziyasında çəkilmək, üzülmək, süzülmək, əkilmək, tutulmaq və başqa feillər yaranıb. Məsələn, *Çəkilir sürmələr, qaralı gözlər* [8, s.145], *Aparma əqlimi, əkilmə məndən* [8, s.140].

-dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisi tarixən mövcud olmuş və həmin dövrdə də öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Məsələn, *Canımı atəşi-qürbətdə belə yandıraram* [8, s.239], *Dal gərdəndən düşüb baş endirməyi* [8, s.52].

-ın, -in, -un, -ün şəkilçisi həm özündən əvvəlki dövrdə, həm də XVIII əsrdə lüğət fondunun zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Vaqif də bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranan sözlərdən istifadə etmişdir. Həmin sözlər sırasına görünmək, sarınmaq, silinmək sözlərini nümunə göstərmək olar.

-t şəkilçisi.

*Üzünü bürüyüb örtmə gəl belə,
Mənimlə özünü düzəlt, sevdigim!* [8, s.62].

-ılda, -ildə, -ulda, -üldə – yamsılamalar və təqlidi sözlərdən feil düzəldən bu şəkilçi sızıldamaq sözündə iki yerdə görünür. *Müdam sızıldaram, heç usanmazsan!* [8, s.72].

Zərf düzəldən şəkilçilər.

Zərf düzəldən şəkilçilər də 2 qrupa bölünür: adlardan və feillərdən zərf düzəldən şəkilçilər.

Adlardan zərf düzəldən şəkilçilərə -a, -da, -dan, -an, -la, -ca, feildən zərf düzəldən şəkilçilərə isə -araq, -caq və s. nümunə göstərə bilərik.

Zərf düzəldən şəkilçilər söz yaradıcılığında feil və adlar qədər aktiv deyil və bu təkcə o dövr üçün deyil, müasir dövr üçün də keçərlidir. Zərfin keçdiyi tarixi inkişaf yoluna əsasən deyə bilərik ki, bu nitq hissəsi digərlərinə nisbətən gec inkişaf etmişdir. Buna görə də söz yaradıcılığında zərf düzəldən şəkilçilər digərləri ilə müqayisədə geridə qalır. XVIII əsrdə də zərf yeni-yeni inkişaf etdiyindən düzəltmə zərflərə çox təsadüf edilmirdi. Vaqifin dilində də -dan, -dən, -da, -də, -anə, -ənə, -yana və digər zərf düzəldən şəkilçili sözlər az işlənmişdir. Məsələn, *Mən ha əvvəldən deyildim böylə biüdrakü huş* [8, s.174], *Qatıq üçün qışda ağlamaq olmaz* [8, s.221].

Məstanə gözləri, xumar baxışı,

Apardı əqlimi, aman... qoymadı [8, s.135].

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı. İki və daha artıq sözün birləşməsi üsulu ilə yeni sözlərin yaradılması sintaktik üsuldur. Bu üsulla yaradılan sözlər mürəkkəb sözlərdir. Mürəkkəb sözlərin növləri haqqında 1-ci fəsildə geniş şəkildə məlumat verdik. XVIII əsrdə ədəbi dilimizdə mürəkkəb sözlərin ən çox aşağıdakı növləri istifadə olunurdu:

1. *Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər.* Eyni sözün təkrar işlədilməsi söylənilən fikrin təsir gücünü daha da artırır, diqqət həmin anlayışın üzərinə köklənir. XVIII əsrdə şairin yaradıcılığında ən çox nazlı-nazlı, səhər-səhər, dönə-dönə, təzə-təzə, yana-yana, həlqə-həlqə, şirin-şirin, səf-səf, xumar-xumar, dəstə-dəstə, peşman-peşman, əbəs-əbəs, mat-mat, tək-tək və s. mürəkkəb sözlər işlədilmişdir. Belə

mürəkkəb sözlər daha çox cümlənin əvvəlində, çox az hallarda isə cümlənin ortasında işlənib. Məsələn, *Uşaq ha deyilsən tez-tez habelə* [8, s.221], *Nazənin-nazənin edərsiz avaz* [8, s.96] və s. Bu yolla yaranan mürəkkəb sözlər üstünlük təşkil edir. Hətta bir bənddə ayrı-ayrı misra daxilində iki yerdə eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözə təsadüf edilir:

*Özüniün ha bağıri olanda kabab,
Gecəeylər adam görəndə hicab,
Naqis-naqis çəkər üzünə niqab,
Yüngül-yüngül qaçar, etiraz eylər* [8, s.123].

2. *Əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər.* Şeirlərdə hiss və düşüncələrini təsirli bir dillə ifadə etmək üçün hər dövrdə əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlərdən istifadə edilmişdir. Belə mürəkkəb sözlərin tərkibini XVIII əsrə qədər daha çox ərəb-fars mənşəli sözlər təşkil edirdisə, Vaqifin şeirlərində yatıb-durmaq, gecə-gündüz, sağ-sol kimi milli sözlər istifadə edilmişdir. Məsələn, *Bir baxmazsan sola-sağa, Fatimə!* [8, s.32], *Əl-ayağı qaidədə, disturda* [8, s.47].

3. *Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb sözlər.* Şairin poeziyasına nəzər saldıqda din-iman, adlı-sanlı, qol-boyun, əl-ayaq, nazlı-qəmzəli, qaş-göz və s. yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlərə rast gəlirik. Belə mürəkkəb sözləri təhlil etdikdə görürük ki, həmin sözlərin əksəriyyəti insanın bədən üzvləri ilə bağlıdır. Məsələn, *Əgər yarsan, gəl sarmaşaq qol-boyun* [8, s.107], *Qaşa-gözə çəkmiş siyah sürmələr* [8, s.44].

4. *Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər.* Bu yolla yaranan mürəkkəb sözləri şeirlər üzərində təhlil edərkən görürük ki, həmin sözlərin tərəflərini təşkil edən sözlər həm alınma, həm də milli mənşəli idi. Lakin alınma sözlər burada üstünlük təşkil edirdi. Vaqifin dilində müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlərə Qıraqbasan, gülnəfəs, aşınadil, tubaqədd, ahugərdən və başqa sözlər aiddir. Məsələn, *Qış günü qışlağı Qıraqbasanın* [8, s.114].

5. ba^2 bitişdiricisinin köməkliyi ilə yaranan mürəkkəb sözlər. Mürəkkəb zərfləri yaradan ba^2 bitişdiricisi vasitəsi ilə yaranan dəmbədəm, sərbəsər, günbəgün, telbətəl sözlərini Vaqif poeziyasında işlədərək çatdırmaq istədiyi fikri daha da qüvvətləndirmişdir. Məsələn, *Səndən ayrı ol qədər qan ağladım kim, dəmbədəm* [8, s.158].

Həmçinin, ikinci tərəfi -a, -ə şəkilçisini qəbul edərək düzələn mürəkkəb isimlər də şeirlərdə işlədilmişdir. Məsələn, *Əl-ələ tutuşub deyək, gülüşək* [8, s.25].

Tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsi olan mürəkkəb sözlərin aşağıdakı növləri var:

1. İdarə əlaqəsi əsasında – *Dərdim olur gündən-günə ziyada* [8, s.40], *Ta düşər əldən-ələ, axırı çovkanə dəyər* [8, s.239].

2. Yanaşma əlaqəsi əsasında – *Tamam sənin təkin gülbədən deyil* [8, s.56], *Nə də evdə sahibcamalımız var* [8, s.113].

Mürəkkəb sözlərin yaranma yollarına baxdıqda aydın olur ki, Vaqif eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlərdən daha geniş istifadə etmişdir.

Semantik yolla söz yaradılması. Adından da göründüyü kimi, bu üsul sözün semantikasının, yəni mənasının dəyişməsi – daralması, genişlənməsi, omonimləşmə əsasında mümkün olur. Bədii dil obrazlı ifadələrin zənginliyi, emosionallığın yüksək olması ilə seçilən dildir. Söz adamları hisslərini, fikir və düşüncələrini oxuculara çatdırmaq üçün obrazlı ifadələrdən geniş şəkildə istifadə edir. Sözə çalar verməklə, ona bədii məna yükləməklə keçirdiyi hisslərin oxucusuna yansımaya, təsir etməsinə nail olmaq istəyir. Şairi, yazıçı şeiri, əsəri yazarkən hiss etdiyi duyğunu oxucusunun da hiss etməsi üçün fikirlərini obrazlı söz və ifadələrlə qələmə alır. Bu zaman bəzən söz öz həqiqi mənasından çıxaraq məcazlaşa bilər və ya ifadə etdiyi mənasını məqamına görə kiçildərək oxucuya daha dərinlən təsir edilər. Bu xüsusda sözün məna cəhətdən dəyişməsi bir sıra qaydalarla bağlıdır. I fəsildə qeyd etdiyimiz həmin qaydalar Vaqif yaradıcılığı üzərində nəzərdən keçirək:

1. İlk qayda mənanın genişlənməsi ilə bağlıdır. Bu zaman söz ilkin mənasından əlavə başqa bir məna da qazanır. Məsələn, söz, könül, göz və s. sözlər ilk mənasını saxlamaqla yanaşı xəstə könül, şirin söz, xumar göz və başqa yeni mənalar yaradır.

Mətləbidir bir növrəstə – könlümün,

Olmadı dərmanı xəstə könlümün,

Onun üçün bu şikəstə könlümün

Nə səbri var, nə qərarı, Şamama! [8, s.15]

Şair şeirdə yarına olan həsrətini ifadə etmək, onsuz nə hala düşdüyünü yarına bildirmək üçün və könül mücərrəd məfhumunu emosional bir dillə xəstə könül, şikəstə könül adlandırır.

2. İkinci qayda sözlərin omonimləşməsidir. Deyiliş və yazılış eyni olsa da, söz fərqli mənə bildirir. Məsələn, al, sarı, gül, yaz, inci, yay və s. Belə ifadələrin bəddi ədəbiyyatda ən böyük xidməti cinas qafiyələr yaratmaqdır. *Qoymuş al yanağın yan qabağında* [8, s.13] və *Vaqif deyir, yalvar yara, könlün al* [8, s.50] nümunələrində işlədilən al sözünə diqqət yetirək. Birinci nümunədəki həmin söz isim, ikinci nümunədə isə feildir.

3. Frazеoloji vahidlərin bədii ədəbiyyatda işlənilməsi söylənilən fikrin təsir gücünü artırır. Məsələn, *Başına dönməkdən əlmi götürrəm!* [8, s.124], *Can alırsan yenə, bu nə sürmədir* [8, s.31].

Semantik yolla söz yaradıcılığına ümumi ismin xüsusiyyə və əksinə, xüsusi ismin ümumiyyə keçməsi də aiddir.

Səni xəlv eylədi gül dəstəsi tək,

Pəridən əlasan, mələkdən göyçək [8, s.38].

Və

Boyun surahıdır, bədənini büllür,

Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri! [8, s.41]

Birinci parçada işlədilən “pəri” sözü ümumi isimdir. Amma ikinci parçadakı eyni söz adam adı bildirir. Burada ümumi ismin xüsusi ismə və ya əksinə keçməsi semantik yolla söz yaradıcılığına aiddir.

Dil hərəkətsiz qalmır. O, daim inkişaf edir. Dövr yeniləndikcə, texnologiya inkişaf etdikcə dilə yeni sözlər daxil olur. Müəyyən bir dövr üçün neologizm hesab olunan sözlər artıq ümumişlək sözlərə, ümumişlək sözlərin də müəyyən hissəsi arxaizmlərə çevrilir. Vaqifin dilində onun dövrü üçün ümumişlək söz olub aktual şəkildə istifadə olunan, amma müasir dövrdə köhnəlmiş sözlər fonduna daxil edilən sözlərə rast gəlirik. Məsələn:

1. Gərdən – fars mənşəli sözdür. Nitq hissəsi olaraq isimdir. Mənası boyun deməkdir. Vaqif gözəlləri başdan ayağa tərənnüm edərkən ən incə detallara qədər fikir verib. Aşağıdakı qoşmada da şair gözəli təsvir edərkən onun saçının boynuna düşdüyünü deyir. Bu da gözələ xüsusi bir gözəllik verir.

*Görməmişəm sən tək gözəl kimsənə,
Taki, gördüm heyran oldum mən sənə,
Saçı qucaq ilə düşüb gərdənə
Ucu nə xoş ol miyanə yaraşmış [8, s.131].*

Gərdən sözünü Vaqif bir çox şeirlərində işlətmişdir. *Gərdənində zülfün tər sünbül kimi [8, s.88], Hər birində mina gərdən, nazik bel [8, s.97], Kəmənd kimi tökülübdür gərdənə [8, s.103]*. Bəzi qoşmaları vardır ki, eyni qoşma daxilində 2 dəfə, hətta eyni bənd daxilində də 2 dəfə işlədib.

2. Vəsmə – ərəb mənşəli sözdür. Nitq hissəsi olaraq isimdir. Qədim dövrlərdə qadınların qaşlarına çəkdiyi boyaqdır. *Vəsməli qaşlar çatılmış taqi-minbərdən gözəl [8, s.182], Gözə sürmə, qaşa vəsmə yaxanda [8, s.49]*. Vaqif qadınları bəzəkli görmək, özlərinə baxımlı olmasını istəyirdi. Burada da gözəlin can almaq üçün gözüne sürmə, qaşına vəsmə çəkdiyini bildirir. Demək ki, bu hal Vaqifə xoşdur.

3. Başmaq – ayaqqabı növüdür. Dabanı və pəncənin yarısı açıq olur, həm kişi, həm də qadınlar geyinib. Vaqifin yaşadığı dövrdə də bu geyim növü çox istifadə olunurdu. Bu səbəbdəndir ki, şeirlərində də tez-tez bu sözü işlətmişdir. Məsələn, *Eyləmə bir elə yarın başmağın başıma tac [8, s.178]*. Aşiq üçün yarı o qədər qiymətli ki, hətta yarının başmağı onun başına tacdır.

4. Sövdəgər-parça dükanı olan və parça alveri ilə məşğul olan adam, tacir.

*Bu diyarda kəlağay yox, katan yox,
Sinəm buta, müjgan oxun atan yox,
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdəgər fayda bulmaz bu yerdə [8, s.23].*

“Siyahel görmədim Kür qırağında” misrası ilə başlanan bu qoşmaya ictimai ruh hakimdir. Vəziyyət o qədər kritikdir ki, parça al-veri ilə məşğul olan şəxs belə bu diyarda xeyir tapa bilməz.

5. Çarqat – nitq hissəsi olaraq isimdir. Mənası başa bağlanan böyük yaylıq deməkdir. *Çəhrayı çarqatı qəddə bərabər* [8, s.46], *Libasın əlvandır, çarqat narıncı* [8, s.70], *Al çarqatın qırağına yaraşmış* [8, s.130].

Yuxarıda qoşmalardan verilən nümunələrdə bu geyim növünü bir çox rəngləri qeyd edilir. Məsələn, narıncı çarqat, çəhrayı çarqat, al çarqat və s. Bir parçada da çarqatın rənginin qırmızı olduğu nəzərə çatdırılır və gözəlin siması ağ olduğu üçün bu rəng ona yaraşdığı vurğulanır.

6. Ün – köhnəlmiş sözdür. Mənası səs deməkdir. *Ünümdən titrədi tamam vilayət* [8, s.37]. Nümunədən aydın olur ki, çoxdandır yarının həsrətində olan aşiq yarı üçün elə ah-fəğan edir ki, səsi hər yerə yayılır.

7. Dilgir – nitq hissəsi kimi sifətdir. Fars mənşəli sözdür. Mənası küsmüş, incik, narazı.

*Görəsən, nə demiş rəqibi-bipir,
Yar olubdur məndən habelə dilgir,
Mən ondan etməyəm canımı təqsir,
Amma ki, özündən işarə gərək* [8, s.46].

8. Qəsabə – nitq hissəsi kimi isimdir. Qədim dövrlərdə qadınların istifadə etdiyi bəzək əşyası idi. Paltarın yuxarı hissəsindən aşağısına qədər uzanırdı. Vaqifin yaşadığı dövrdə də qadınlar bu bəzək əşyasını çox istifadə edirdi. Qadınları bəzəkli görmək istəyən şair onları elə vəsf edir ki, qadınların bəzək əşyasının, onların duruşunun, formasının aydın təsəvvürü xəyalımızda canlanır. Məsələn, *Ətəkliyi altun, qəsabəsi zər* [8, s.46], *Qıraq verir qəsabənin altından* [8, s.71].

9. Kəzzab – nitq hissəsi kimi isimdir. Ərəb mənşəli sözdür. Yalan danışan, yalançı deməkdir. Vaqif yaradıcılığında bir məqamda işləndiyini görürük. *Nədən kim, olmayıbdır hiç kəs kəzzab, igitlərdə* [8, s.147].

10. Əsbab – nitq hissəsi kimi isimdir. Ərəb mənşəli sözdür. Səbəb, dəlil deməkdir. *Təvazödür səfavü sidqilə əsbab igitlərdə* [8, s.147], *Cənnət əsbabına, zahid, bu qədər müştərisən* [8, s.199].

11. Bab – xüsusda, cəhətdə deməkdir. *Vaqif deyir sənə, mənə bu babda* [8, s.40], *Gözəllik babında şah-cəhansan* [8, s.112].

12. Qasid – nitq hissəsi kimi isimdir. Ərəb mənşəli sözdür. Qədim dövrlərdə xəbər aparıb-gətirən adama verilən addır. *İşləsin qasid, kəsilməsin aradən kağızın* [8, s.212], *Qasid, tezəcə yardan gətir bir xəbər* [8, s.122].

Sevgilisi üçün narahat olan şair qasidin yardan xəbər gətirməsini istəyir. Yalnız bu təqdirdə onun narahatlığı keçə bilər. Şairin yaşadığı dövrdə saraylarda şahların məktubları qasid vasitəsi ilə istənilən şəxsə çatdırılırdı. Dövlət xadimi olan Vaqifin də yarından xəbər alması üçün qasidə müraciət etməsi normaldır.

13. Müsəvvir – 2 mənada işlədilib: 1) təsvir edən, 2) rəssam

Ola ki, timsalına bir baxa şəhla gözlülər,

Ey müsəvvir, çək mənim təsvirimi əbru kimi [8, s.149].

14. Sərdar tarixizmdir. İsimdir, fars mənşəli sözdür. Başçı deməkdir. Eyni zamanda qədim dövrdə vilayəti idarə edən şəxs idi və dövlət başçısı adından sərəncam vermək səlahiyyətinə malik idi. *Səndən ötrü, xan Cavad, sərdar Cavad, sultan Cavad* [8, s.216], *Gözəllər sərdarı, xublar sərvəri* [8, s.139]. Verilən nümunələrin birində şair öz sevdini gözəllərin başçısı adlandırır. Şairin gözündə onun sevgilisi hamıdan gözəldir. Bununla o sevdini ən yüksək pilləyə qaldırır, ona olan sevgisini ən təsirli dillə ifadə edir.

15. Cam – nitq hissəsi kimi isimdir. Mənası qədər deməkdir. *Nə şərabı-ləligunə mayiləm, nə camə mən* [8, s.212], *Cam içmişəm mən, məstanə gəlmişəm* [8, s.80].

16. Bidar – sifətdir. Fars mənşəli sözdür. Mənası oyaq deməkdir. Şair bu leksik vahidi işlədərək eşqə düşdüyü üçün gecələr yatmadığını, gündüzlər qərarsız gəzdiyini bildirir:

Eyliyibsən məni eşqə giriftar,

Gündüzüm biqərar, gecələr bidar [8, s.112].

17. Dəşnə – isimdir. Fars mənşəli sözdür. Mənası xəncər deməkdir. *Zərnişan peykandan artıq, dəşnə xəncərdən gözəl* [8, s.182].

18. Qullab – isimdir. Mənası çəngəl deməkdir. Aşağıda verilən nümunədən aydın olur ki, şairin sevgilisi yadına düşəndə onun ciyərinə qullab sancılır. Daha dəqiq desək ,yarı yadına düşəndə hiss etdiyi ağrının şiddəti insan bədənində sancılan alətin ağrısı qədər şiddətlidir.

Yadıma düşəndə zülfün ənbəri;

Qullab girər ciyərimdən içəri [8, s.27].

Vaqif gözəlləri olduğu kimi, realistsəsinə təsvir edir. Onların geyimindən tutmuş başdan ayağa xarici görünüşünü qələmə alırdı. Vaqifin leksikasında istifadə olunan geyim adlarına və bəzək əşyalarının adına nəzər salaq. Burada biz, qolbaq, heykəl, üzük, tənə, kəmər, çalma, şal, nimtənə, yaylıq, kəlağayı, çarqat, qəsabə və başqa geyim və bəzək əşyalarının adlarına rast gəlirik. Bunları sadalamaqla Vaqif gözəli daha aydın təsvir edir və təkcə bu adları çəkməklə kifayətlənmir, həm də onların rəng çalarlarını da sadalayır. Məsələn; al çarqat, al nimtənə və s.

Kəlağayı – ipəkdən toxulan, Azərbaycan xanımlarına məxsus baş örtüyüdür. Çox qədim tarixə məxsusdur. Məlumatlara görə e.ə V-VI əsrlərdə qadınlar geniş istifadə edib. Ölkəmizin qərbində çarqat da adlandırılır. Vaqif də şeirlərində bəzən çarqat, bəzən də kəlağayı deyər istifadə etmişdir. *Kəlağayı əlvan, qəsabə qıyğac* [8, s.114], *Tanımaz al çarqat zərrin ləçəyi* [8, s.23].

Nimtənə – qolu olmayan, üstədən geyinilən geyim növü.

Zər haşiyə al nimtənə üstündə,

Xallar üz yanında, çənə üstündə,

Buxağın altında, sinə üstündə,

Zülfün burulması, hayıf ki, yoxdur! [8, s.114]

Qəsabə – bu sözünü Həmid Araslı belə izah etmişdir: “*qədimdə qadınlara məxsus baş geyimi*” [8, s.271]. *Çəhrayı çarqatı qəddə bərabər* [8, s.50], *Kəlağayı əlvan, qəsabə qıyqac* [8, s.119]. Vaqifin müxtəlif şeirlərindən verilmiş bu misralarda qəsabə sözünün baş örtüyü adını bildirdiyi açıq-aşkar görünür.

Üzük – barmağa taxılan bəzək əşyasıdır. Vaqifin dövründə bu sözün əvəzinə xatəm də işlədilmişdir. Elə biz də şeirlərdə hər iki sözə rast gəlirik. *Hər əlinə alıb bir danə üzük*, [1, s.89], *Barmağında xatəm, guşində tənə* [8, s.121].

Kəmər – paltarın üstündən bağlanan bəzək əşyası.

*Gümüş kəmər bənd eyləmiş miyana,
Qurban olsun canım cana qıyana
Oturub-oturub yönü o yana,
Küsüb durub yeriməyin nədəndir?* [8, s.106]

Heykəl – boyuna salınan bəzək əşyası, medalyon. *Qolları bəzbəndli, boynu heykəlli* [8, s.132]. Bəzək əşyasının adını bildirən bu söz eyni mənada Aşıq Ələsgərin “Yaraşır” rədifli qoşmasında da qarşımıza çıxır. Həmin leksik vahid Azərbaycan dilinin qərb dialekt və şivələrində heykal şəklində işlənir.

Vaqif həm sənət adamı, həm də dövlət xadimi kimi dilimizin inkişafı üçün, onu daha yüksək mərtəbəyə qaldırmaq üçün və Azərbaycanda Azərbaycan dilinin mövqeyinin birinciliyi üçün mübarizə aparmışdır. Ümumilli Lider Heydər Əliyev demişdir: “Hər bir dili yaşadan və inkişaf etdirən onun xalqıdır. Dilimiz zəngindir, çox ahəngdar dildir, dilimizin söz ehtiyatı çox böyükdür”. Vaqif də bu xalqın bir nümayəndəsi kimi dilimizi yüksək qiymətləndirmiş və ədəbiyyatda Azərbaycan dilinin mövqeyini yüksəltmişdir. Vaqifin şeir dili Azərbaycan dilinin qaydalarına riayət olunaraq yazılmışdır. Xalq dilində işlənən ifadələr Vaqif yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyatımızda özünə layiqli yer tutmuşdur. Bu da ədəbiyyatımızın sadə və anlaşıqlı olması ilə nəticələnmişdir.

NƏTİCƏ

Dilçiliyin qədim tarixə malik olan bölmələrindən biri də söz yaradıcılığıdır. Bu bölmə uzun müddət leksikologiya və morfologiya ilə vəhdətdə öyrənilmiş, daha sonra aparılan tədqiqatlar nəticəsində bölməsin çox geniş əhatə dairəsinə malik olduğu aşkar edilərək müstəqil bir elm sahəsi kimi tədqiq olunmasına nail olunmuşdur. Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq əsaslı şəkildə öyrənilən bu bölməyə derivatologiya adı verilmişdir.

Yarandığı dövrdən etibarən söz yaradıcılığının üsul və yolları haqqında bir çox dilçi alimlər tərəfindən fərqli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Söz yaradıcılığı dilimizin ən qədim dövrlərdən bu günə qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolunu öyrənməyimiz baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahənin ayrı-ayrı dövrlərdə yazılan əsərlər üzərində təhlili bizə həmin dövrün lüğət tərkibini öyrənməyimizə şərait yaradır. Həmçinin bu bölmənin Vaqif poeziyası üzərində öyrənilməsi XVIII əsrdə dilimizin lüğət tərkibində baş verən proseslər haqqında əsaslı məlumat verir.

Söz yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqata cəlb edilmiş bu dissertasiya işində aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

1. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Vaqif poeziyası üzərində XVIII əsrdə söz yaradıcılığının üsul və yolları tədqiq edilmiş, mahiyyəti, üsulların lüğət tərkibində nə dərəcədə əhəmiyyətli olması kimi məqamlar aydınlaşdırılmışdır.

2. Dissertasiyada söz yaradıcılığının üsul və yollarının müasir dövrün metodlarından istifadə etməklə elmi prinsiplər əsasında təsnifatı aparılmışdır.

3. Dissertasiyada söz yaradıcılığının üsul və yollarına təsir edən dildaxili və dilxarici faktorlar sistemləşdirilmişdir.

4. Vaqif yaradıcılığı müasir proses olaraq analitik və praktik istiqamətlərə malikdir. Adətən Vaqif yaradıcılığını tədqiq edən tədqiqatçılar Vaqifin yaradıcılığında praktik istiqamətə nisbətən analitik istiqamətə daha çox üstünlük verirlər. Onların hər biri fikirlərini təsdiq etmək üçün bu istiqamətlərin əhəmiyyətindən bəhs etmişlər və nəticə etibararı ilə istiqamətlər arasında analitik istiqamətin üstünlüyünü müşahidə etmişlər.

5. Fikrimizcə, bu iki istiqamətin qarşılıqlı şəkildə istifadə olunmasını daha məqsədəuyğun hesab etmək olar. Vaqif yaradıcılığında söz yaradıcılığını öyrənmək üçün qarşıya qoyulmuş bir neçə məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Bunun üçün Vaqif yaradıcılığı ilk növbədə elmi və bədii cəhətdən təhlil edilməli, onun yaradıcılığındakı söz yaradıcılığına dair məlumatlar və bədii nümunələr daha dərinlən araşdırıb, tədqiq olunmalıdır. Bu nümunələri təhlil edib öyrənmək üçün müasir dövrün metodlarından istifadə etmək lazımdır.

6. Tədqiqat işindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Vaqif poeziyasında söz yaradıcılığının dörd üsulundan istifadə edilmişdir: leksik, morfoloji, sintaktik və semantik üsul.

7. İşin tədqiqi zamanı görürük ki, leksik üsulla söz yaradıcılığının yolları içində alınma sözlər üstünlük təşkil edir. Bunun səbəbini belə izah etmək olar ki, XVIII əsrə qədər dilimizin lüğət tərkibində ərəb və fars mənşəli sözlər çoxluq təşkil edirdi. Dilin milliləşməsi və alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunması üçün isə müəyyən qədər vaxt lazım idi. Buna baxmayaraq Vaqifdən başlayaraq milliləşmə ən üst səviyyədə ədəbiyyatımızda artıq özünü göstərirdi.

8. Şeirlərdə leksik üsulla söz yaradıcılığında həmçinin çox sayda dilalektlərə də rast gəlinir. Bu da şairin dilinin xalq dili ilə yaxınlığı və hamı üçün anlaşılıqlı olması ilə əlaqədardır. Yerində və məqamında işlədilən bu dialektlər içində cənub və qərb dialektlərinin daha çox istifadə olunduğu qənaətinə gəlmək olar.

9. Poeziyada istifadə edilən bir çox sözlər müasir dövrdə dialekt və şivələrimizdə hələ də işlənilməkdədir.

10. Vaqif poeziyasının dilində digər üsullarla müqayisədə semantik üsulla sözyaratmadan daha az istifadə edilmişdir. Semantik üsulla söz yaradılması hadisəsi dilin sonrakı inkişaf dövrlərləri ilə əlaqəli olduğundan mənə dəyişməsi, genişlənməsi omonimlik hallarına həmin dövrdə digər üsullarla müqayisədə daha az rast gəlinir.

11. Vaqif yaradıcılığından da məlum olur ki, ədəbiyyatımızda digər sənətkarların əksəriyyətinin dilində də morfoloji üsulla söz yaradıcılığına üstünlük verilmişdir. Fikrimizcə, bu hal sözdüzəldici şəkilçilərin dilimizdə sayca çoxluğundan irəli gələ bilər.

12. Şeirlərdə -lan, -lən, -a, -ə, -dan, -dən şəkilçilərinin sözün son hecasına uyğun işlənməməsi hallarına rast gəlinir.

13. Aparılan araşdırmalar zamanı belə qənaətə gəlmək olar ki, düzəltmə sözlər ən çox ad düzəldən şəkilçilər vasitəsi ilə yaranmışdır. Həmin şəkilçilər içində -lı⁴ şəkilçisi ilə düzələn sifətlər say etibarı ilə üstündür.

14. Vaqifin dilində sintaktik yolla yaranan sözlər, yəni mürəkkəb sözlər tez-tez işlənir. Onu da qeyd etməliyik ki, bu yolla yaranan sözlər bitişik və defislə yazılır. Eyni sözün təkrarı ilə və defislə yazılan mürəkkəb sözlər isə şeirlərdə daha çox işlənilib.

15. Vaqif poeziyasına daxil olan sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırdıqda burada isimlərin və sifətlərin sayca çoxluğunun şahidi oluruq. İstifadə edilən isimlər daha çox insanın bədən üzvlərinin adı ilə bağlıdır. Sifətlər isə gözəlin hansı əlamət və keyfiyyətlərə malik olduğunu anlamağımıza, haqqında aydın təsəvvür yaratmağımıza yardım edir.

16. Söz yaradıcılığı anlayışı çox geniş əhatə dairəsinə malik olduğu üçün onu öyrənmək kifayət qədər çox vaxt tələb edir. Bu mövzuda müxtəlif məzmunlu işlər dissertasiyalar və məqalələr də mövcuddur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 308 s.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. III cild. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 416 s.
3. Adilov M. Məqalələr (1955-1969-cu illər). Bakı, Elm və təhsil, 2020, 700 s.
4. Ağalarov A. Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilər. Naxçıvan, Məktəb, 2010, 54 s.
5. Axundov A. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
6. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
7. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
8. Araslı H. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
9. Araslı H. M.P.Vaqif . Əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, 280 s.
10. Aslanov A. Azərbaycan dilində morfoloji üsul ilə yeni söz və terminlərin yaradılması. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, XIV cild, Bakı, 1960.
11. Aslanov Ə. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. ADU-nun Elmi əsərləri, №5. Bakı, 1956.
12. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1996, 270 s.
13. Bayramov İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999.
14. Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş “M.P.VAQİF VƏ MÜASİRLİK” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Elm və təhsil, Bakı, 2017, s. 500.
15. Cəfərov N. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A Nəşr Evi, 2017, 240 s.
16. Cəfərov N. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz, yaxud Vaqifin fəlsəfəsi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s. 24-29.
17. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

18. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960, 204 s.
19. Cəfərov S. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər və onların yazılışı. Azərbaycan məktəbi jurnalı, № 3. Bakı, 1947.
20. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (adlar və onları düzəldən şəkilçilər). Bakı, 1949.
21. Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi. ADU-nun Elmi əsərləri, № 1. Bakı, 1958.
22. Dadaşzadə A. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, 190 s.
23. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı. Bakı, 1987, 300 s.
24. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı, 1994.
25. Əhmədov B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli (şivə materialları əsasında). Bakı, 1990.
26. Əhmədov B., Abdullayev B., Seyidəliyev N. İxtisar sözlər lüğəti. Bakı, Çinarçap, 2005.
27. Əliyeva Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VIII cild. Bakı, 1957.
28. Əsgər İ. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər. Monoqrafiya. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 148 s.
29. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, Maarif, 1979, 130 s.
30. Hacıyev İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. ADU-nun Elmi əsərləri, № 5. 1955.
31. Hacıyeva S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının leksik-funksional aspektləri (Türkiyə türkcəsindən sözalma prosesi). Filologiya məsələləri, №5. 2017, s. 137-142.
32. Həbibbəyli İ. Molla Pənah olan Vaqif. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 157 s.
33. Həsənov H. Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası Bakı, Nurlan, 2005, 452 s.
34. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.
35. Xəlilov B. Molla Pənah Vaqif: özü və tarixin sözü. Bakı, Adiloğlu, 2018, 92 s.
36. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü). Dərs

- vəsaiti. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 480 s.
37. Quliyeva K. Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 288 s.
 38. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1989, 568 s.
 39. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cilddə). İmak, 2019, 464 s.
 40. Mahmudov Ə. Sözün quruluşu, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Bakı, 1951.
 41. Məmmədli İ. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 269 s.
 42. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi Nəşr MMC, 2019, 352 s.
 43. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair. Bakı, 1958.
 44. Məmmədova R. Azərbaycan dilində fonetik qənaət. Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 2016, 28 s.
 45. Mikayılov Ş. Molla Pənah Vəqifin yaradıcılıq xüsusiyyətləri. Azərbaycan müəllimi qəzeti, 2017, 14 s.
 46. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.
 47. Molla Pənah Vəqif: bibliografiya /tərt. ed.: M.Vəliyeva, M.İbrahimova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfəraliyeva. Bakı, 2017, 440 s.
 48. Seyidov S. M.P.Vəqif yaradıcılığının linqvopoetikası. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 155 s.
 49. Rəfilı O. Molla Pənah Vəqifin lirikası. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.158-160.

Rus dilində

50. Дадашзаде А. Молла Панах Вагиф [Текст]: очерк о жизни и творчестве. тәрс. С.Мəmmədov. Баку, Азернешр, 1968.
51. Мусаев К.М. Основные проблемы изучения лексики тюркских языков. СТ, 1978, №3, с. 35.
52. Шариф А. Вагиф - певец любви и красоты [Текст]: к 250-летию со дня рождения азерб. поэта Молла-Панаха Вагифа: [брошюра]. Москва, Знание, 1968.

İngilis dilində

53. Dadashzade A. Molla Panah Vagif [Text]: an outline of life and creative activity.
trans. A.Savchenko; editor И.Рагимов. Baku, the Azerbaijan State Publishing
House, 1968.